

atha daśamo'dhyāyah

Verse 1

श्रीभगवन् उवाच
भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ।
यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥१॥

śrī-bhagavān uvāca
bhūya eva mahābāho śṛṇu me paramāṁ vacaḥ ।
yat te'ham pṛīyamāṇāya vakṣyāmi hitakāmyayā ॥1॥

śrīdharaḥ :

uktāḥ saṅkṣepataḥ pūrvam̄ saptamādau vibhūtayah ।
daśame tā vitanyante sarvatreśvara-dṛṣṭaye ॥

evam tāvat saptamādibhir adhyāyair bhajanīyam̄ parameśvara-tattvam̄ nirūpitam | tad-vibhūtayaś ca saptame **raso'ham apsu kaunteya** [Gītā 7.8] ity ādinā saṅkṣepato darśitāḥ | aṣṭame ca **adhiyajñō'ham evātra** [Gītā 8.4] ity ādinā | navame ca **aham kratur aham yajña** [Gītā 9.16] ity ādinā | idānīm tā eva vibhūtih̄ prapañcayiṣyan sva-bhakteś cāvāsyā-karaṇiyatvam̄ varṇayiṣyan bhagavān uvāca bhūya eveti | mahāntau yuddhādi-svadharmānuṣṭhāne mahat-paricaryāyām̄ vā kuśalau bāhū yasya tathā he mahābāho ! bhūya eva punar api me vacaḥ śṛṇu | kathambhūtam ? paramām paramātma-niṣṭham | mad-vacanāmr̄tenaiva prītīm prāpunvate te tubhyam̄ hita-kāmyayā hitecchayā yad aham̄ vakṣyāmi ॥1॥

madhusūdanaḥ : evam saptamāṣṭama-navamais tat-padārthasya bhagavatas tattvam̄ sopādhikam̄ nirupādhikam̄ ca darśitam | tasya ca vibhūtayah̄ sopādhikasya dhyāne nirupādhikasya jñāne copāya-bhūtā **raso'ham apsu kaunteya** [Gītā 7.8] ity ādinā saptame, **aham kratur aham yajña** [Gītā 9.16] ity ādinā navame ca saṅkṣepeṇoktāḥ | athedānīm tāsām vistaro vaktavyo bhagavato dhyānāya tattvam̄ api durvijñiyatvāt punas tasya vaktavyam̄ jñānāyeti daśamo'dhyāya ārabhyate | tatra prathamam arjunam̄ protsāhayitum bhūya eveti | bhūya eva punar api he mahābāho śṛṇu me mama paramām̄ prakṛṣṭam̄ vacaḥ | yat te tubhyam̄ pṛīyamāṇāya mad-vacanād amṛta-pānād iva prītām anubhavate vakṣyāmy aham̄ paramāptas tava hita-kāmyayea-prāptīcchayā ॥1॥

viśvanāthaḥ :

aiśvaram̄ jñāpayitvoce bhaktim̄ yat saptamādiṣu ।
sa-rahasyam̄ tad evoktam̄ daśame sa-vibhūtikam ॥

ārādhyatva-jñāna-kāraṇam aiśvaryam yad eva pūrvatra saptamādiṣūktam | tad eva sa-
višeṣam bhakti-matām ānandārtham prapañcayiṣyan **parokṣa-vādā ṛṣayah parokṣam ca
mama priyam** [BhP 11.21.35] iti nyāyena kiñcid durbodhatayaivāha bhūya iti | punar
api rāja-vidyā-rāja-guhyam idam ucyate ity arthaḥ | he mahābāho ! iti yathā bāhu-
balaḥ sarvādhikyena tvayā prakāśitāṁ, tathaivaitad buddhyā buddhi-balām api
savārdhikyena prakāśayitavyam iti bhāvah | śṛṇv iti śṛṇvantam api tam
vakṣyamāne'rthe samyag avadhāraṇārtham | paramāṁ pūrvoktād apy utkr̄ṣtam | te
tvāṁ ativismītikartum **kriyārthopapadasya ca** [Pāṇ. 2.3.14] iti caturthī | yataḥ
priyamāṇāya premavate ||1||

baladevah :

saptamādau nijaśvaryam bhakti-hetum yad īritam |
vibhūti-kathanenātra daśame tat prapuṣyate ||

pūrva-pūrvatra svaiśvaryā-nirūpaṇā-saṁbhinnā saparikarā sva-bhaktir upadiṣṭā |
idānīm tasyā utpattaye vivṛddhaye ca svāśādharanīḥ prāk saṁkṣipyoktāḥ sva-vibhūti-
vistareṇa varṇayiṣyan bhagavān uvāca bhūya iti | he mahābāho ! bhūya eva punar api
me paramāṁ vacah śṛṇu | śṛṇvantam prati śṛṇv ity uktir upadeṣye'rthe
samavadhānāya | paramāṁ śrīmat mad-divya-vibhūti-viṣayakām yad vacas te tubhyam
aham hita-kāmyayā vakṣyāmi | kriyārthopapada ity ādi sūtrāc caturthī | vijñam api
tvāṁ vismitāṁ kartum ity arthaḥ | hita-kāmyayā mad-bhakty-utpatti-tad-vṛuddhi-rūpa-
tvat-kalyāṇa-vāñchā | te kīdrśāyety āha priyamāṇāyeti piyūṣa-pānād iva mad-vākyāt
prītim vindate ||1||

Verse 2

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः
अहमादिहि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥२॥

na me viduḥ sura-gaṇāḥ prabhavaṁ na maharṣayah
aham ādir hi devānāṁ maharṣīṇāṁ ca sarvaśaḥ ||2||

śrīdharaḥ : uktasyāpi punar vacane durjñeyatvam hetum āha na me vidur iti | me
mama prakṛṣṭam bhavam janma-rahitasyāpi nānā-vibhūtibhir āvirbhāvam sura-gaṇā
api maharṣayo'pi bhṛgv-ādayo na jānanti | tatra hetuḥ -- aham hi sarva-devānāṁ
maharṣīṇāṁ cādiḥ kāraṇam | sarvaśaḥ sarvaiḥ prakāraih utpādakatvena buddhy-ādi-
pravartakatvena ca | ato mad-anugrahaṁ vinā mām ke'pi na jānantīty arthaḥ ||2||

madhusūdanaḥ : prāg-bahudhoktam eva kim arthaṁ punar vakṣyasīty ata āha na me
vidur iti | prabhavaṁ prabhāvam prabhu-śakty-atiśayam prabhavanam utpattim aneka-
vibhūtibhir āvirbhāvam vā sura-gaṇā indrādayo maharṣayaś ca bhṛgv-ādayaḥ sarvajñā

api na me viduh | teṣāṁ tad-ajñāne hetum āha aham hi yasmāt sarveṣāṁ devānāṁ maharśīnāṁ ca sarvaśah sarvaiḥ prakārair utpādakatvena buddhyādi-pravartakatvena ca nimittatvenopādānatvena ceti vādiḥ kāraṇāt | ato mad-vikārās te mat-prabhāvam na jānantī arthaḥ ||2||

viśvanāthah : etac ca kevalam mad-anugrahātiśayenaiva vedyam nānyathety āha na me iti | mama prabhavam prakṛṣṭam sarvam vilakṣaṇam bhavam devakyām janma deva-gaṇā na jānanti, te viśayāviśṭatvān na jānantu | ṛsayas tu jānīyus tatrāha na maharṣayo’pi | tatra hetuh aham ādiḥ kāraṇām sarvaśah sarvair eva prakāraih | na hi pitur janma-tattvam putrā jānantītī bhāvah | **na hi te bhagavan vyaktim vidur devā na dānavā** [Gītā 10.14] ity agrimānuvādāt atra prabhava-śabdasyānyārthatā na kalpyā ||2||

baladevah : etac ca mad-bhaktānukampām vinā durvijñānam iti bhāvavān āha na me iti | sura-gaṇā brahmādayo maharṣayaś ca sanakādayah me prabhavam prabhutvena bhavam anādi-divya-svarūpa-guṇa-vibhūti-mattayāvartanam iti yāvat na vidur na jānanti | kuta ity āha aham ādir iti | yad aham teṣām ādiḥ pūrva-kāraṇām sarvaśah sarvaiḥ prakārair utpādakatayā buddhy-ādi-dātṛtayā cety arthaḥ | devatvādikam aiśvaryādikam ca mayaiva tebhyaś tat-tad-ārādhana-tuṣṭena datta-mataḥ sva-pūrva-siddham mām mad-aiśvaryam ca te na viduh | **śrutiś** caivam āha –

ko addhā veda ka iha prāvocat
kuta ā jātā kuta iyam visṛṣṭih |
arvāg-devā asya visarjanāya
athā ko veda yata ābabhūva [Rv 8.7.17, Taitt.Br. 2.8.9.76] iti,

naitad devā āpnuvan pūrvam arśat iti caivam ādyā ||2||

Verse 3

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेष्म्
असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥३॥

yo mām ajam anādirīm ca vetti lokamaheśvaram
asāmmūḍhaḥ sa martyeṣu sarvapāpaiḥ pramucyate ||3||

śrīdharaḥ : evambhūtātma-jñāne phalam āha yo mām iti | sarva-kāraṇatvād eva na vidyata ādiḥ kāraṇām yasya tam anādim | ataevājam janma-śūnyaṁ lokānām maheśvaram ca mām yo vetti sa manuṣyeṣ asāmmūḍhaḥ saṁmoha-rahitah san sarvapāpaiḥ pramucyate ||3||

madhusūdanaḥ : mahāphalatvāc ca kaścid eva bhagavataḥ prabhāvam vettīty āha yo mām iti | sarva-kāraṇatvān na vidyata ādiḥ kāraṇām yasya tam anādim anāditvād ajam janma-śūnyaṁ lokānām mahāntam īśvaram ca mām yo vetti sa martyeṣu

madhye'saṁmūḍhaḥ saṁmoha-varjitaḥ sarvaiḥ pāpair mati-pūrva-kṛtair api
pramucyate prakarṣeṇa kāraṇocchedat̄ tat-saṁskārābhāva-rūpeṇa mucyate mukto
bhavati ||3||

viśvanāthaḥ : nanu para-brahmaṇaḥ sarva-deśa-kālāparicchinnasya tava itad
dehasya ita janma devā ṛṣayaś ca jānanti eva | tatra sva-tarjanyā sva-vakṣaḥ spr̄ṣṭvāha
yo mām iti | yo mām ajam vetti | kiṁ parameṣṭhināṁ na anādim satyāṁ tarhi
anāditvād ajam ajanyāṁ parmaṭmānam tvāṁ vettī eva tatrāha ceti | ajam ajanyāṁ
vasudeva-janyāṁ ca mām anādim eva yo vetti ity arthaḥ | mām iti padena vasudeva-
janyatvam budhyate **janma karma ca me divyam** [Gītā 4.9] iti mad-ukteḥ | mama
janmavattvāṁ paramātmavāt sadaivajatvāṁ ca ity ubhayam api me paramāṁ satyāṁ
acintya-śakti-siddham eva | yad uktāṁ **ajo'pi sann avyayātmā... sambhavāmi** [Gītā
4.6] iti | tathā coddhava-vākyāṁ **karmāṇy anīhasya bhavo'bhadasya te** ity ādy-
anantaram **khidyati dhīr vidām iha** [BhP 3.4.16] iti | atra **śrī-bhāgavatāṁṛta-kārikā**
ca—

tat tan na vāstavāṁ cet syād vidām buddhi-bhramas tadā |
na syād evety ato'cintyā śaktir līlāsu kāraṇam || [LBhāg 1.5.119]

tasmād yathā mama bālye dāmodaratva-līlāyāṁ ekadaiva kiṅkiṇyā bandhanāt
paricchinнатvāṁ dāmnā svābandhād aparicchinнатvāṁ cātarkyam eva tathaiva
mamājatva-janmavattve cātarkye eva | durbodham aiśvaryāṁ cāha loka-maheśvaraṁ
tava sārathim api sarveśāṁ lokānāṁ mahāntam īśvaraṁ yo veda sa eva martyeṣu
madhye asaṁmūḍhaḥ | sarva-pāpair bhakti-virodhībhīḥ | yas tu ajatvānāditva-
sarveśvaratvāny eva vāstavāni syur janmavattvādīni tu anukaraṇa-mātra-siddhānīti
vyācaṣte | sa saṁmūḍha eva sarva-pāpair na pramucyata ity arthaḥ ||3||

baladevaḥ : idam tādr̄śa-mad-visayakām jñānām kasyacid eva bhavatīti bhāvenāha yo
mām iti | martyeṣu yatamāneṣu api sahasreṣu madhye yo yādṛcchika-mattatvavit sat-
prasāṅgi kaścij jano mām anādim ajam loka-maheśvaraṁ ca vetti | so'saṁmūḍhaḥ
sarva-pāpaīḥ pramucyata iti sambandhaḥ | atra ajam ity anena pradhānād acid-vargāt
saṁsāri-vargāc ca bhedāḥ | ādyasya sva-pariṇāmenāntasya deha-janmanā ca janmitvāt |
anādim ity anena viśeṣite tu mukta-cid-vargāc ca bhedas tasyājatvam ādima-deva-
deha-sambandhenā janmitvāya pūrva-vṛttitvāt loka-maheśvaraṁ ity anena nitya-
mukta-cid-vargāt prakṛti-kālābhyaṁ ca bhedas teṣām anādy-ajatve saty api loka-
maheśvaratvābhāvāt | punar anādima ity anena viśeṣite vidhi-rudrādibhyaṁ ca bhedas
tayor loka-maheśvaratāyāḥ sāditvāt sarvaiśvareṇaiva tayoḥ sety anyatra vistaraḥ |
iti thām ca sarvadā heya-sambandhābhāvān nitya-siddha-sārvaiśvaryāc ca sarvetara-
vilaksanām yo vetti, sa mad-bhakti-utpatti-pratīpair nikhilaiḥ karmabhir vimukto
mad-bhaktiṁ vindati | asaṁmūḍho'nya-sajātīyatayā maj-jñānām saamohas tena
vivarjitaḥ | na ca devakyām jātasya te katham ajatvam tasyām ajatvam avihāyaiva
jātāt vāt ||3||

बुद्धिज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः
 सुखं दुःखं भवोऽभावे भयं चाभयमेव च ॥४॥
 अहिंसा समता तुष्टिपो दानं यशोऽयशः ।
 भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥५॥

buddhir jñānam asaṁmohaḥ kṣamā satyam damah śamaḥ
 sukham duḥkham bhavo'bhāvo bhayaṁ cābhayam eva ca ||4||
 ahimsā samatā tuṣṭis tapo dānam yaśo'yaśah |
 bhavanti bhāvā bhūtānām matta eva pr̄thagvidhāḥ ||5||

śrīdharaḥ : loka-maheśvaratām eva sphutayati buddhir iti tribhiḥ | buddhiḥ sārāsāra-viveka-naipunyam | jñānam ātma-viṣayam | asaṁmoho vyākulatvābhāvah | kṣamā sahiṣṇutvam | satyam yathārtha-bhāṣṇam | damo bāhyendriya-samyamah | śamo'ntaḥkaraṇa-samyamah | sukham mano'nukūla-saṁvedaniyam | duḥkham ca tad-viparītam | bhava udbhavaḥ | abhāvas tad-viparītam | bhayaṁ trāsaḥ | abhayaṁ tad-viparītam | asya ślokasya matta eva bhavatīty uttareṇānvayah ||4||

kim ca ahimseti | ahimsā para-pīḍānivṛttih | samatā rāga-dveśādi-rāhityam | tuṣṭir daiva-labdhena santosah | tapah sāstrīyādi-vakṣyamāṇam | dānam nyāyārjitasya dhanadeh pātre'rpaṇam | yaśah sat-kīrtih | ayaśo duṣkīrtih | ete buddhir jñānam ity ādayas tad-viparītās cābuddhy-ādayo nānā-vidhā bhāvāḥ prāṇinām matto mat-sakāśād eva bhavanti ||5||

madhusūdanaḥ : ātmā loka-maheśvaratvam prapañcayati buddhir iti dvābhyaṁ | buddhir antaḥkaraṇasya sūkmārtha-viveka-sāmarthayam | jñānam ātmānātma-sarva-padārthāvabodhah | asaṁmohaḥ pratyutpanneṣu bodhavyeṣu kartavyeṣu vyākulatayā vivekena pravṛttiḥ | kṣamākruṣṭasya tāḍitasya vā nirvikāra-cittatā | satyam pramāṇenāvabuddhasyārthasya tathaiva bhāṣṇam | damo bāhyendriyāṇām svaviṣayebhyo nivṛttiḥ | śamo'ntaḥkaraṇasya śamatā | sukham dharmāsādhāraṇa-kāraṇakam anukūla-vedaniyam | duḥkham adharmāsādhāraṇa-kāraṇakam pratikūla-vedaniyam | bhava utpattiḥ | bhāvāḥ sattā | abhāvo'satteti vā | bhayaṁ ca trāsas tad-viparītam abhayam | eva ca ekaś ca-kāra ukta-samuccayārthaḥ | aparo'nuktābuddhy-ajñānādi-samuccayārthaḥ | evety ete sarva-loka-prasiddhā evety arthaḥ | matta eva bhavatīty uttareṇānvayah ||4||

ahimsā prāṇinām pīḍayā nivṛttiḥ | samatā cittasya rāga-dveśādi-rahitāvasthā | tuṣṭir bhogyeṣ etāvatālam iti buddhiḥ | tapah sāstrīya-mārgēṇa kāyendriya-śoṣṇam | dānam deṣe kāle śraddhayā yathā-śakty-arthānām sat-pātre samarpaṇam | yaśo dharma-nimittā loka-ślāghā-rūpā prasiddhiḥ | ayaśas tv adharma-nimittā loka-nindā-rūpā prasiddhiḥ | ete buddhy-ādayo bhāvāḥ kārya-viśeṣāḥ sa-kāraṇakāḥ pr̄thag-vidhā dharmādharma-di-sādhana-vaicitryena nānā-vidhā bhūtānām sarveśām prāṇinām

mattaḥ parameśvarād eva bhavanti nānyasmāt tasmāt kiṁ vācyam mama loka-maheśvaratvam ity arthaḥ ||5||

viśvanāthaḥ : na ca sāstra-jñāḥ sva-buddhy-ādibhir mattatvam jñātum śaknuvanti, yato buddhy-ādīnām sattvādivan-māyā-guṇa-janyatvān matta eva jātānām api guṇātīte mayi nāsti svataḥ praveśayogyatety āha buddhiḥ sūkṣmārtha-niścaya-sāmarthyam | jñānam ātmānātma-vivekah | asaṁmoho vaiyagryābhāvah | ete trayo bhāvā mat-tattva-jñāna-hetutvena sambhāvyamānā iva, na tu hetavah | prasaṅgād anyān api bhāvān lokeṣu dṛṣṭān na svata evodbhūtān āha kṣamā sahiṣṇutvam | satyān yathārtha-bhāṣāṇam | damo bāhyendriya-nigrahah | śamo'ntarindriya-nigrahah | ete sāttvikāḥ | sukham sāttvikam | duḥkhām tāmasam | bhavābhāvau janma-mṛtyu-duḥkha-višeṣau, bhayam tāmasam abhayam jñānotthaṁ sāttvikam | rājasādy-utthānāt rājasam | samatātmaupamyena sarvatra sukha-duḥkhādi-darśanam ahimsā samate sāttvikyau | tuṣṭih santuṣṭih | sā nirupādhiḥ sāttvikī | sopādhis tu rājasī | tapo-dāne'pi sopādhī-nirupādityābhāyām sāttvika-rājase, yaśo'yaśasy api tathā | matta iti ete man-māyāto bhavanto'pi śakti-śaktimāt aikyāt matta eva ||4-5||

baladevah : athātmanah sarvāditvam sarveśvaratvam ca prapañcayati buddhir iti dvābhāyām | buddhiḥ sūkṣmārtha-vivecanā-sāmarthyam | jñānam cid-acid-vastu-vivecanam | asaṁmoho vyagravābhāvah | kṣamā sahiṣṇutā | satyān yathā-dṛṣṭārtha-visayaṁ para-hita-bhāṣāṇam | damo'nartha-visayāc chokāder niyamanam | śamas tasmān manasah | sukham ānukūlyena vedyam | duḥkhām tu prātikūlyena vedyam | bhavo janma | abhāvo mṛtyuh | bhayam āgāmi-duḥkha-kāraṇa-vīkṣāṇād vitrāsaḥ san nivṛttiḥ | abhayam ahimsā parapīḍanājanakatā | samatā rāga-dveṣa-sūnyatā | tuṣṭih adṛṣṭa-labdhena santosah | tapah vedokta-kāya-kleśah | dānam svabhogyasya sat-patre'rpaṇam | yaśah sādgunya-khyātiḥ | tad-viparitam ayaśah evam ādayo bhāvā bhūtānām deva-mānavādīnām matto mat-saṅkalpād eva bhavantīty aham eva teṣām hetur ity arthaḥ | prthag-vidhā bhinna-lakṣāṇā ||4-5||

Verse 6

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा
मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥६॥

maharṣayah sapta pūrve catvāro manavas tathā
mānasā jātā yesām loka imāḥ prajāḥ ||6||

śridharaḥ : kim ca maharṣaya iti | sapta maharṣayo bhṛgv-ādayah **sapta brahmāṇa** ity **ete purāṇe niścayaṁ gataḥ** [Mbh 12.201.5] ity ādi **purāṇa**-prasiddhāḥ | tebhyo'pi pūrve anye catvāro maharṣayah sanakādayah | tathā manavaḥ svāyambhuvādayah | mad-bhāvā madīyo bhāvah prabhāvo yeṣu te | hiranyaagarbhātmano mamaiva manasah saṅkalpa-mātraj jātāḥ | prabhāvam evāha yeṣām iti | yeṣām bhṛgv-ādīnām sanakādīnām

manūnām cemā brāhmaṇādyā loke vardhamānā yathāyathāṁ putra-pautrādi-rūpāḥ
śiṣa-praśiṣyādi-rūpāś ca prajā jātāḥ pravartante ||6||

madhusūdanaḥ : itaś caitad evam maharṣaya iti | maharṣayo veda-tad-artha-draṣṭāraḥ
sarvajñā vidyā-sampradāya-pravartakā bhṛgv-ādyāḥ sapta pūrve sargādya-
kālāvirbhūtāḥ | tathā ca **purāṇe** –

bhṛgum marīcim atrīm ca pulastyam pulahāṁ kratum |
vasiṣṭham ca mahātejāḥ so'srjan manasā sutān |
sapta brahmaṇa ity ete purāṇe niścayam gatāḥ || iti ¹ [Mbh 12.201.4-5]

tathā catvāro manavaḥ sāvarṇā iti prasiddhāḥ | athavā maharṣayah sapta bhṛgv-ādyāḥ |
tebhyo'pi pūrve prathamāś catvāraḥ sanakādyā maharṣayah | manavaś tathā
svāyambhuvādayaś caturdaśa mayi parameśvare bhāvo bhāvanā yeśāṁ te mad-bhāvā
mac-cintana-parā mad-bhāvanāvāśād āvīribhūta-madīya-jñānaiśvarya-śaktaya ity
arthāḥ | mānasā manasāḥ saṅkalpād evotpannā na tu yonijāḥ | ato viśuddha-
janmatvena sarva-prāṇi-śreṣṭhā matta eva hiraṇyagarbhātmano jātāḥ sargādya-kāle
prādurbhūtāḥ | yeśāṁ maharṣīnām saptānām bhṛgv-ādīnām catūrṇām ca sanakādīnām
manūnām ca caturdaśānām asmin loke janmanā ca vidyayā ca santati-bhūtā imā
brāhmaṇādyāḥ sarvāḥ prajāḥ ||6||

viśvanāthah : buddhi-jñānāśāmīmohān sva-tattva-jñāne'samarthānuktvā tattvato'pi
tatrāsamarthān āha maharṣayah sapta marīcy-ādayas tebhyo'pi pūrve'nye catvāraḥ
sanakādayo manavaś caturdaśa svāyambhuvādayo matta eva hiraṇyagarbhātmanah
sakāśād bhavo janma yeśāṁ marīcy-ādīnām sanakādīnām cemā brāhmaṇādyā loke
vartamānāḥ prajāḥ putra-pautrādi-rūpāḥ śiṣya-praśiṣya-rūpāś ca ||6||

baladevah : itaś caitad evam ity āha maharṣaya iti | sapta bhṛgv-ādayas tebhyo'pi pūrve
prathamāś catvāraḥ sanakādaya ekādaśaite maharsayas tathā manavaś caturdaśa
svāyambhuvādaya evam pañcavimśatir ete mānasā hiraṇyagarbhātmano mama manah-
prabhṛtyebhyo jātā mad-bhāvā mac-cintana-parāś tat-prabhāvenopalabdha-maj-
jñānaiśvarya-śaktaya ity arthāḥ | yeśāṁ bhṛgv-ādīnām pañcavimśater imā brāhmaṇa-
kṣatriyādayaḥ prajā janmanā vidyayā ca santati-rūpā bhavanti ||6||

Verse 7

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेति तत्त्वतः ।
सोऽविकर्म्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥७॥

¹ marīcir atry-aṅgirasau pulastyāḥ pulahaḥ kratuh | vasiṣṭhaś ca mahābhāgaḥ sadṛśā
vai svayambhuvā || sapta brahmāṇa ity eṣa purāṇe niścayo gataḥ || [Mbh 12.201.4-5
(or 12.335.28-29)]

etāṁ vibhūtim yogam ca mama yo vetti tattvataḥ |
so'vikampena yוגena yujyate nātra samśayah ||7||

śrīdharaḥ : yathokta-vibhūty-ādi-tattva-jñānasya phalam āha etāṁ iti | etāṁ bhṛgv-ādi-lakṣaṇāṁ mama vibhūtim | yogam caiśvarya-lakṣaṇam | tattvato yo vetti, so'vikalpena niḥsamśayena yogenā samyag-darśanena yukto bhavati nāsty atra samśayah ||7||

madhusūdanaḥ : evam sopādhikasya bhagavataḥ prabhāvam uktvā taj-jñāna-phalam āha etāṁ iti | etāṁ prāg uktām buddhy-ādi-maharṣy-ādi-rūpām vibhūtim vividha-bhāvam tat-tad-rūpeñavasthitim yogam ca tat-tad-artha-nirmāṇa-sāmarthyam paramaiśvaryam iti yāvat | mama yo vetti tattvato yathāvat so'vikampenāpracalitena yogenā samyag-jñāna-sthairyā-lakṣaṇena samādhinā yujyate nātra samśayah pratibandhaḥ kaścit ||7||

viśvanāthaḥ : kintu **bhaktiyāham ekayā grāhyah** [BhP 11.14.11] iti mad-ukter mad-ananya-bhakta eva mat-prasādān mad-vāci dṛḍham āstikyam dadhāno mat-tattvam vettīty āha etāṁ saṅkṣepeṇaiva vakṣyamāṇāṁ vibhūtim yogam bhakti-yogam ca yas tattvato vetti | mat-prabhoḥ śrī-kṛṣṇasya vākyatvād idam eva paramāṁ tattvam iti dṛḍhatarāstikyavān eva yo vetti saḥ | avikalpena niścalena yogenā mat-tattva-jñāna-lakṣaṇena yujyate yukto bhaved atra nāsti ko'pi sandehaḥ ||7||

baladevah : uktārtha-jñāna-phalam āha etāṁ iti | etāṁ vidhi-rudrādi-devatā-sanakādi-maharṣi-svāyambhuvādi-manu-pramukhaḥ kṛtsn-prapañco mad-adhīna-sthiti-pravṛtti-jñānaiśvaryā-śaktiko bhavatīty evam pāramaiśvaryā-lakṣaṇām vibhūtim | yogam anādy-ajatvādibhiḥ kalyāṇa-guṇa-ratnair mama sambandhaṁ ca yo vetti sarveśvareṇa sarvajñena vāsudevenopadiṣṭam idam tāttvikam bhavatīti dṛḍha-viśvāsena yo gṛhnāti sa avikalpena sthireṇa yogenā mad-bhakti-lakṣaṇena yujyate sampanno bhavati | etādṛśatayā maj-jñānam mad-bhakter utpādakaṁ vivardhakaṁ ceti bhāvah ||7||

Verse 8

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।
मत्वा भजन्ते मां बृथा भावसमन्विताः ॥८॥

ahaṁ sarvasya prabhavo mattaḥ sarvam pravartate |
matvā bhajante mām budhā bhāva-samanvitāḥ ||8||

śrīdharaḥ : yathā ca vibhūti-yogayor jñānenā samyag-jñānāvāptis tad darśayati aham ity ādi-caturbhīḥ | ahaṁ sarvasya jagataḥ prabhavo bhṛgv-ādi-manv-ādi-rūpa-vibhūti-dvāreñotpatti-hetuḥ | matta eva ca sarvasya buddhir jñānam asaṁmoha ity ādi sarvam pravartata iti | evam matvāvabudhya budhā vivekino bhāva-samanvitāḥ prīti-yuktā mām bhajante ||8||

madhusūdanah : yādṛśena vibhūti-yogayor jñānenāvikampa-yoga-prāptis tad darśayati
aham ity ādi-caturbhiḥ | aham param brahma vāsudevākhyam sarvasya jagataḥ
prabhava utpatti-kāraṇam upādānam nimittam ca sthiti-nāśadi ca sarvam satta eva
pravartate bhavati | mayaivāntaryāmiṇā sarvajñena sarva-śaktinā preryamāṇam svā-
sva-maryādām anatikramya sarvam jagat pravartate ceṣṭata iti vā | ity evam matvā
budhā vivekenāvagata-tattva-bhāvena paramārtha-tattva-grahaṇaa-rūpeṇa premṇā
samanvitāḥ santo māṁ bhajante ||8||

viśvanāthah : tatra mahiśvarya-lakṣaṇām vibhūtim āha aham sarvasya prākṛtāprākṛta-
vastu-mātrasya prabhavah utpatti-prādurbhāvayor hetuh | matta evāntaryāmi-svarūpāt
sarvam jagat pravartate ceṣṭate | tathā matta eva nāradādy-avatārātmakāt sarvam
bhakti-jñāna-tapah-karmādikam sādhanām tat sādhyam ca pravṛttam bhavati |
aikāntika-bhakti-lakṣaṇām yogam āha iti matvā āstikyato jñānena niścīya ity arthaḥ |
bhāvo dāsyā-sakhyādis tad-yuktāḥ ||8||

baladevah : atha catuhślokyā paramaikāntinām bhaktim bruvan tasyā janakam
poṣakam cātma-yāthātmyam tāvad āha aham iti | svayam bhagavān kṛṣṇo’ham
sarvāśya vidhi-rudra-pramukhasya prapañcasya prabhavo hetuh | evam evātharvasu
paṭhyate – *yo brahmāṇam vidadhāti pūrvam yo vai vedāṁś ca gāpayati sma kṛṣṇah* [GTU 1.22] iti | atha puruṣo ha vai nārāyaṇo’kāmayata prajāḥ srjaye ity upakramya
nārāyanād brahmā jāyate nārāyanāt prajāpatih prajāyate nārāyanād indro jāyate
nārāyanād aṣṭau vasavo jāyante nārāyanād ekādaśa rudrā jāyante nārāyanād
dvādaśādityāḥ ity ādi | eṣa nārāyanāḥ kṛṣṇo bodhyah brahmaṇyo devakī-putrah ity
ādy-uttara-pāṭhāt | tad āhuḥ – *eko vai nārāyaṇa āśīn na brahmā na iśāno nāpo nāgī*
samau neme dyāv-āpṛthivī na nakṣatrāṇī na sūryaḥ sa ekākī na ramate tasya
dhyānāntahsthasya yatra chāndogaiḥ kriyamāṇāṣṭakādi-samjñakā stuti-stomah
stomam ucyate ity ādy upakramya pradhānādi-sṛṣṭim abhidhāyātha punar eva
nārāyanāḥ so’nyat kāmo manasā dhyāyata tasya dhyānāntahsthasya tal-lalāṭattrakṣyah
śūlapāṇīḥ puruṣo’jāyata bibhrac chriyam satyam brahmācaryam tapo-vairāgyam iti |
tatra catur-mukho jāyate ity ādi ca | ṛkṣu ca *yaṁ kāmaye tam tam ugraṁ kṛṣṇomi tam*
brahmāṇam tam ḥśīṁ tam sumedhasam ity ādi | *mokṣa-dharme* ca –

prajāpatim ca rudram cāpy aham eva srjāmi vai |
tau hi māṁ vijānīto mama māyā-vimohitau || iti |

vārāhe ca –

nārāyaṇaḥ paro devas tasmāj jātaś caturmukhaḥ |
tasmād rudro’bhavad devaḥ sa ca sarvajñatām gataḥ || iti |

mad-anyā-nikhila-niyantā cāham ity uktam | iti matvā mamedṛśatvam sad-guru-
mukhān niścīya bhāvena premṇā samanvitāḥ santo budhā māṁ bhajante ||8||

मञ्चिता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।
कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्टिं च रमन्ति च ॥१॥

mac-cittā mad-gata-prāṇā bodhayantah parasparam |
kathayantaś ca mām nityam tuṣyanti ca ramanti ca ||9||

śrīdharaḥ : prīti-pūrvakam bhajanam āha mac-cittā iti | mayy eva cittam yesām te mac-cittāḥ | mām eva gatāḥ prāptāḥ prāṇā indriyāṇi yesām te mad-gata-prāṇāḥ | mad-arpita-jīvanā iti vā | evam bhūtāḥ te budhā anyonyam mām nyāyopetaih śruty-ādi-pramāṇair bodhayanto buddhyā ca mām kathayantah saṅkirtayantah santas te nityam tuṣyanty anumodanena tuṣṭim yānti | ramanti ca nirvṛtim yānti ||9||

madhusūdanaḥ : prema-pūrvakam bhajanam eva vivṛṇoti mac-cittā iti | mayi bhagavati cittam yesām te mac-cittāḥ | tathā mad-gatā mām prāptāḥ prāṇāś cakṣur-ādayo yesām te mad-gata-prāṇāḥ mad-bhajana-nimitta-cakṣur-ādi-vyāpārā mayy upasamīkṛta-sarva-karaṇā vā | athavā mad-gata-prāṇāḥ mad-bhajanārtha-jīvanā mad-bhajanātirikta-prayojana-sūnya-jīvanā iti yāvat | vidvad-goṣṭhīṣu parasparam anyonyam śrutibhir yuktibhiś ca mām eva bodhayantas tattva-bubhutsu-kathayā jñāpayantah | tathā sva-śiṣyebhyaś ca mām eva kathayanta upadiśantaś ca | mayi cittārpaṇam tathā bāhya-karaṇārpaṇam tathā jīvanārpaṇam evam samānām anyonyam mad-bodhanam sva-nyūnebhyaś ca mad-upadeśanam ity evam rūpam yan mad-bhajanam tenaiva tuṣyanti ca | etāvataiva labdha-sarvāthā vayam alam anyena labdhavyenety evam-pratyaya-rūpam santoṣam prāpnuvanti ca | tena santoṣeṇa ramanti ca raante ca priya-saṅgamenevottamam sukham anubhavanti ca | tad uktam **patañjalinā** **santosād** **anuttamah** **sukha-lābhah** [Ys 2.42] iti | uktam ca **purāne** –

yac ca kāma-sukham loke yac ca divyam mahat sukham |
trṣṇā-ksaya-sukhāyite nārhataḥ sōdaśīm kalām || iti ||

trṣṇā-ksayah santoṣah ||9||

viśvanāthah : etādṛśā ananya-bhaktā eva mat-prasādāl labdha-buddhi-yogah pūrvokta-lakṣaṇam durbodham api mat-tattva-jñānam prāpnuvantīty āha mac-cittā mad-rūpa-nāma-guṇa-līlā-mādhuryāsvādeś eva lubdha-manaso, mad-gata-prāṇā mām vinā prāṇān dhartum asamarthā anna-gata-prāṇā narā itivat | bodhayantah bhakti-svarūpa-prakārādikam sauhārdena jñāpayantah | mām mahā-mādhura-rūpa-guṇa-līlā-mahodadhim kathayanto mad-rūpādi-vyākhyānenot-kīrtanādikam kurvanta ity evam sarva-bhaktisv atiśraisthyāt smaraṇa-śravaṇa-kīrtanāny uktāni | tuṣyanti ca ramanti ceti bhaktyaiva santoṣāś ca ramaṇam ceti rahasyam | yad vā sādhana-daśāyām api bhāgya-vaśāt bhajane nirvighne sampadyamāne sati tuṣyanti | tadaiva bhāvi-svīya-sādhya-daśām anusmṛtya ramanti ca manasā sva-prabhuṇā saha ramanti ceti rāgānugā bhaktir dyotitā ||9||

baladevah : bhaktih prakāram āha mac-cittā iti | mac-cittā mat-smṛti-parā mad-gata-prāṇā mām vinā prāṇān dhartum akṣamā mīnā vināmbhah | parasparam mad-rūpa-guṇa-lāvaṇyādi bodhayantas tathā mām sva-bhakta-vātsalya-nīradhim ativicitra-caritam kathayantaś cet yevaṁ smaraṇa-śravaṇa-kīrtana-lakṣaṇair bhajanaiḥ sudhāpānair iva tuṣyanti | tathaiva teṣv eva ramante ca yuvati-smita-kaṭākṣāny uktāni | tuṣyanti ca ramanti ceti bhaktyaiva santosaś ca ramaṇam ceti rahasyam | yad vā sādhana-daśāyām api bhāgya-vaśāt bhajane nirvighne sampadyamāne sati tuṣyanti | tadaiva bhāvi-svīya-sādhya-daśām anusmṛtya ramanti ca manasā sva-prabhuṇā saha ramanti ceti rāgānugā bhaktir dyotitā ||9||

Verse 10

तेषां सततयुक्तनां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥१०॥

teṣām satata-yuktānām bhajatām prīti-pūrvakam |
dadāmi buddhi-yogam tam yena mām upayānti te ||10||

śrīdharaḥ : evaṁbhūtānām ca samyag-jñānam aham dadāmity āha teṣām iti | evaṁ satata-yuktānām mayy āsakta-cittānām prīti-pūrvakām bhajatām teṣām tam buddhi-rūpam yogam upāyām dadāmi | tam iti kam ? yenopāyena te mad-bhaktā mām prāpnuvanti ||10||

madhusūdanaḥ : ye yathoktena prakāreṇa bhajante mām teṣām iti | satataṁ sarvadā yuktānām bhagavaty ekāgra-buddhīnām | ataeva lābha-pūjā-khyāty-ādy anabhisandhāya prīti-pūrvakam eva bhajatām sevamānānām teṣām avikampena yogeneti yaḥ prāg uktas tam buddhi-yogam mattatva-viṣayām samyag-darśanām dadāmi utpādayāmi | yena buddhi-yogena mām īśvaram ātmatvenopayānti ye mac-cittatvādi-prakārair mām bhajante te ||10||

viśvanāthaḥ : nanu tuṣyanti ca ramanti ca iti tvad-uktyā tvad-bhaktānām bhaktyaiva paramānando guṇātīta ity avagatām, kintu teṣām tvat-sākṣat-prāptau kaḥ prakāraḥ ? sa ca kutah sakāśāt tair avagantavya ity apeksāyām āha teṣām iti | satata-yuktānām nityam eva mat-samyogākāṅkṣaṇām tam buddhi-yogam dadāmi teṣām hṛd-vṛttisv aham eva udbhāvayāmīti | sa buddhi-yogaḥ svato’nyasmāc ca kutaścid apy adhigantum aśakyah kintu mad-eka-deyas tad-eka-grāhya iti bhāvah | mām upayānti mām upalabhante sāksān man-nikaṭām prāpnuvanti ||10||

baladevah : nanu svarūpeṇa guṇair vibhūtibhiś cānantaṁ tvām kathām gurūpadeśā-mātreṇa te grahitum kṣamerann iti cet tatrāha teṣām iti | satata-yuktānām nityam mad-yogam vāñchatām prīti-pūrvakam mama yāthātmya-jñānajena ruci-bhareṇa bhajatām

taṁ buddhi-yogam sva-bhakti-rasiko dadāmy arpayāmi | yena te mām upayānti tad-buddhim tathāham udbhāvayāmi yathānanta-guṇa-vibhūtim mām gṛhītvopāya ca prāpnuvanti ||10||

Verse 11

तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानं तमः ।
नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥११॥

teṣām evānukampārtham aham ajñānajam tamah |
nāśayāmy ātma-bhāva-stho jñāna-dīpena bhāsvatā ||11||

śrīdharaḥ : buddhi-yogam dattvā ca tasyānubhava-paryantam tam āviśkṛtyāvidyā-kṛtam saṁsāram nāśayāmīty āha teṣām iti | teṣām anukampārtham anugrahārtham evājñānāj jātam tamah saṁsārakhyam nāśayāmi | kutra sthitah san kena vā sādhanena tamo nāśayasi ? ata āha ātma-bhāva-stho buddhi-vṛttau sthitah san | bhāsvatā visphuratā jñāna-lakṣaṇena dīpena nāśayāmi ||11||

madhusūdanaḥ : diyamānasya buddhi-yogasyātma-prāptau phalam madhya-vartinam vyāpāram āha teṣām iti | teṣām eva katham śreyah syād ity anugrahārtham ātma-bhāvasya ātmākārāntah-karaṇa-vṛttau viśayatvena sthito'ham sva-prakāśa-caitanyānandādvaya-lakṣaṇa ātmā tenaiva mad-viśayāntahkaraṇa-pariṇāma-rūpeṇa jñāna-dīpena dīpa-sadr̄ṣena jñānenā bhāsvatā cid-ābhāsa-yuktenāpratibaddhena ajñāna-jam ajñānopādānakam tamo mithyā-pratyaya-lakṣaṇam sva-viśayāvaraṇam andhakārām tad-upādānājñāna-nāsenā nāśayāmi sarva-bhrāmopādānasyājñānasya jñāna-nivartyatvād upādāna-nāśa-nivartyatvāc copādeyasya |

yathā dīpenāndhakāre nivartanīye dīpotpattim antareṇa na karmaṇo'bhyāsasya vāpeksā vidyamānasyaivaa ca vastuno'bhibhaktis tato nānutpannasya kasyacid utpattis tathā jñānenājñāne nivartanīye na jñānotpattim antareṇānyasya karmaṇo'bhyāsasya vāpeksā vidyamānasyaiva ca brahma-bhāvasya mokṣasyābhibhaktis tato nānutpannasyotpattir yena kṣayitvām karmādi-sāpeksatvām vā bhaved iti rūpakālāṅkāreṇa sūcito'rthaḥ | bhāsvatety anena tīvra-pavanāder ivāsaṁbhāvanādeḥ pratibandhakasyābhāvah sūcitaḥ | jñānasya ca dīpa-sādharmyam sva-viśayāvaraṇa-nivartakatvām sva-vyavahāre sajātiya-parānapekṣatvam svotpatty-atirkta-sahakāry-anapekṣatvam ity ādi rūpaka-bijam draṣṭavyam ||11||

viśvanāthaḥ : nanu ca vidyādi-vṛttim vinā katham tvad-adhigamaḥ ? tasmāt tair api tad-arthaṁ yatanīyam eva ? tatra nahi nahīty āha teṣām eva na tv anyeṣām yoginām anukapārtham mad-anukampā yena prakāreṇa syāt tad-arthaṁ ity arthaḥ | tair mad-anukampā-prāptau kāpi cintā na kāryā yatas teṣām mad-anukampā-prāpty-arthaṁ aham eva yataṁāno varta eveti bhāvah | ātma-bhāvasthas teṣām buddhi-vṛttāau sthitah | jñānam mad-eka-prakāśyatvān na sāttvikam nirguṇatve'pi bhakty-uttha-

jñānato'pi vilakṣaṇam yat tad eva dīpas tena | aham eva nāśayāmīti taiḥ kathāṁ tad-arthāṁ prayataniyam ? teṣāṁ nityābhīyuktānāṁ yoga-kṣemāṁ vahāmy aham [Gītā 9.22] iti mad-uktes teṣāṁ vyavahārikāḥ pāramārthikaś ca sarvo'pi bhāro mayā voḍham aṅgikṛta eveti bhāvah |

śrīmad-gītā sarva-sāra-bhūtā bhūtāpatāpa-hṛt |
catuh-ślokīyam ākhyātā khyātā sarva-niśarma-kṛt ||11||

baladevah : nanu cirantanasyāvidyā-timirasya sattvāt teṣāṁ hṛdi kathāṁ tat-prakāśah syād iti cet tatrāha teṣām eveti | teṣām eva mām vinā prāṇān dhartum asamarthānām mad-ekāntinām eva, na tu sa-niṣṭhānām anukampārthāṁ mat-kṛpā-pātratvārtham | aham evātma-bhāvastho'ravinda-koṣe bhṛṅga iva tad-bhāve sthito divya-svarūpa-guṇāṁs tatra prakāśayāṁs tad-visayaka-jñāna-rūpeṇa bhāsvatā dīpena jñāna-virodhy-anādi-karma-rūpājñāna-jam mad-anyā-visaya-spṛhā-rūpāṁ tamo nāśayāmi | teṣām ekānta-bhāvena prasādito'ham yoga-kṣemavad buddhi-vṛttter udbhāvanāṁ tad-varti-tamo-vināśam ca karomīti tat-sarva-nirvāha-bhāro mamaiveti na taiḥ kutrāpy arthe prayatitavyam ity uktam |

navamādi-dvaye gītā-garbhe'smin yat prakīrtitam |
tad eva gītā-śāstrārtha-sāraṁ bodhyāṁ vicakṣaṇaiḥ ||11||

Verse 12-13

अर्जुन उवाच
परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।
पुरुषं शास्त्रं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥१२॥
आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ।
असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥१३॥

arjuna uvāca
param brahma param dhāma pavitraṁ paramam bhavān |
puruṣam śāsvatāṁ divyam ādidevam ajam vibhum ||12||
āhus tvām ṛṣayah sarve devarśir nāradas tathā |
asito devalo vyāsaḥ svayaṁ caiva bravīṣi me ||13||

śrīdharaḥ : samksepeṇoktāṁ vibhūtim vistareṇa jijñāsuḥ bhagavantāṁ stuvann arjuna uvāca param brahma saptabhiḥ | param dhāma cāśrayaḥ | paramām ca pavitraṁ ca bhavān eva | kuta iti ? ata āha yataḥ śāsvatāṁ nityām puruṣam | tathā divyam dyotanātmakām svayaṁ prakāśam | ādiś cāsau devaś ceti tam | devānām ādi-bhūtam ity arthaḥ | tathājam ajanmānam | vibhum ca vyāpakam | tvām evāhuḥ | ke ta iti ? āha āhur iti | ṛṣayo bhṛgv-ādayaḥ sarve | devarśiś ca nāradāḥ | asitaś ca devalaś ca vyāsaś ca svayaṁ tvam eva ca sākṣān me mahyām bravīṣi ||12-13||

madhusūdanaḥ : evam bhagavato vibhūtim yogam ca śrutvā paramotkaṇṭhitō’rjuna
uvāca param brahmeti saptabhiḥ | param brahma param dhāma āśrayah prakāśo vā |
paramam pavitraṁ pāvanam ca bhavān eva | yataḥ puruṣam paramātmānam sāśvatam
sadaika-rūpaṁ divi parame vyomni sva-svarūpe bhavaṁ divyaṁ sva-prapañcātītam
ādīm ca sarva-kāraṇam devam ca dyotanātmakam sva-prakāśam ādi-devam ata evājam
vibhuṁ sarva-gatam tvām āhur iti sambandhaḥ ||12||

āhuḥ kathayanti tvām ananta-mahimānam ṛṣayas tattva-jñāna-niṣṭhāḥ sarve bhṛgu-
vaśiṣṭhādayaḥ | tathā devarṣi-nārado’sito devalaś ca dhaumyasya jyeṣṭho bhrātā |
vyāsaś ca bhagavān kṛṣṇa-dvaipāyanah | ete’pi tvām pūrvokta-višeṣaṇam me mahyam
āhuḥ sāksāt kim anyair vaktṛbhīḥ svayam eva tvām ca mahyam bravīṣi | atra ṣitve’pi
sākṣād-vaktṛṇām nāradādinām ativiśiṣṭatvāt pr̄thag-grahanam ||13||

viśvanāthaḥ : saṅkṣepenoktam artham vistareṇa śrotum icchan stuti-pūrvakam āha
param iti | param sarvotkṛṣṭam dhāma śyāmasundaram vapur eva param brahma |
gṛha-dehatvit-prabhāvā dhāmāni ity **amarah** | tad dhāmaiva bhavān bhavati | jīvasyeva
tava deha-dehi-vibhāgo nāstīti bhāvah | dhāma kīdrśam ? param pavitraṁ draṣṭṛṇām
avidyā-mālinya-haram ataeva ṣayo’pi tvām sāśvatarām puruṣam āhuḥ puruṣākārasyāsyā
nityatvām vadanti ||12-13||

baladevah : saṅkṣepena śrutām vibhūtim vistareṇa śrotum icchann arjuna uvāca
param iti | bhavān eva **satyam jñānam anantam brahma** iti śrūyamāṇam param
brahma | bhavān eva **tasminn evāśritāḥ** sarve tad u nātyeti kaścana iti śrūyamāṇam
param dhāma nikhilāśraya-bhūtarām vastu | bhavān eva **paramāṇam pavitraṁ jñātvā**
devam mucyate sarva-pāpaiḥ sarvām pāpmāṇam tarati nainām pāpmā tarati ity ādi
śrūyamāṇam smartur akhila-pāpa-haram vastu ity aham vedmi | tathā sarve tad-
anukampitā ṣayas teṣu pradhāna-bhūtā nāradādayaś ca **taśmāt kṛṣṇa eva paro devas**
taṁ dhyāyet taṁ raset taṁ bhajet taṁ yajet [GTU 1.48] iti | **oṁ tat sat** iti **janma-**
jarābhyaṁ bhinnah sthāṇur ayam acchedyo’yam [GTU 2.22] iti śruty-arthā-vidas tvām
divyām puruṣam ādidevam ajam vibhum āhus [Gītā 10.12] tat-kathā-samvādeśu
purāṇesv itihāseṣu ca svayaṁ ca vravīṣīti ajo’pi sann avyayātmā [Gītā 4.6] iti **yo māṁ**
ajam anādīm ca [Gītā 10.3] iti **aham sarvasya prabhavaḥ** [Gītā 10.8] ity ādibhiḥ ||12-
13||

Verse 14

सर्वमेतदृतं मन्ये यन् मां वदसि केशव ।
न हि ते भगवन् व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ॥१४॥

sarvam etad ṣtam manye yan mām vadasi keśava |
na hi te bhagavan vyaktim vidur devā na dānavāḥ ||14||

śrīdharaḥ : ato mamedānīm tvadīyaiśvaryo'sambhāvanā nivṛttety āha sarvam etad iti | etad-bhāvena param brahmety ādi sarvam apy ṛtaṁ satyaṁ manye | yan māṁ prati tvam kathayasi na me viduh sura-gaṇā ity ādi | tad api satyam eva manya ity āha na hīti | he bhagavan tava vyaktim devā na viduh | asmad-anugrahaṛtham iyam abhivyaktir iti na jānanti | dānavāś cāsmi nigrahaṛtham iti na vidur eveti ||14||

madhusūdanah : sarvam etad uktam ṣibhiś ca tvayā ca tad-ṛtaṁ satyam evāham manye yan māṁ prati vadasi keśava | nahi tvad-vacasi mama kutrāpy aprāmāṇya-śaṅkā | tac ca sarvajñatvāt tvam jānāsti keśau brahma-rudrau sarveśāv apy anukampayā vātyavagacchatīti vyutpattim āśritya niratiśayaiśvarya-pratipādakena keśava-padena sūcitat | ato yad uktam **na me viduh sura-gaṇah prabhavam na maharṣayah** [Gītā 10.2] ity ādi tat tathaiva | hi yasmāt | he bhagavan samagraiśvaryādi-sampanna te tava vyaktim prabhāvam jñānātiśaya-śālino'pi devā na vidur nāpi dānavā na maharṣaya ity api draṣṭavyam ||14||

viśvanāthah : nātra mama ko'py aviśvāsa ity āha sarvam iti | kim ca te ṣayah param brahma-dhāmānam tvām ajam āhur eva | na tu te vyaktim janma viduh | para-brahma-svarūpasya tavāyatvam janmavattvam ca kim prakāram iti tu na vidur ity arthaḥ | ataeva **na me viduh sura-gaṇah prabhavam na maharṣayah** [Gītā 10.2] iti yat tvayoktam tam sarvam ṛtaṁ satyam eva manye | he keśava ! ko brahmā īśo rudraś ca tāv api vayase svatattvājñānenā badhnāsi, kim punaḥ deva-dānavādyās tvām na vidantīti vācyam iti bhāvah ||14||

baladevah : sarvam iti | etat sarvam aham ṛtaṁ satyam eva | na tu praśamsā-mātram manye | he keśaveti | keśau vidhi-rudrau vayase sva-tattvāparijñānenā nibadhnāsi prajāpatim ca rudram ca ity ādi tvad-uktah | he sarveśvara ! he bhagavan ! niravadhikātiśaya-śad-aiśvaryā-nidhe ! te vyaktim para-brahmatvādi-guṇām śrī-mūrtim deva-dānavāś ca na vidur yat te'nya-svajātīyatva-buddhyā tvām avajānanti druhyanti ceti bhāvah ||14||

Verse 15

स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्य त्वं पुरुषोत्तम ।
भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥१५॥

svayam evātmānānam vettha tvām puruṣottama |
bhūta-bhāvana bhūteśa deva-deva jagat-pate ||15||

śrīdharaḥ : kim tarhi ? svayam iti | svayam eva tvām ātmānām vettha jānāsi nānyah | tad apy ātmanā svenaiva vettha | na sādhanāntareṇa | atyādareṇa bahudhā sambodhayati he puruṣottama ! puruṣottamatve hetu-garbhaṇi viśeṣaṇāni sambodhanāni | he bhūta-bhāvana bhūtotpādaka | bhūtānām īśa niyantah | devānām ādityādīnām deva prakāsaka | jagat-pate viśva-pālaka ||15||

madhusūdanah : yatas tvam teṣāṁ sarveṣāṁ ādir aśakya-jñānaś cātah svayam iti | svayam evānyonyapadeśādikam antareṇaiva tvam evātmānā svarūpeṇātmānām nirupādhikām sopādhikām ca | nirupādhikām pratyaktvenāviṣayatāyā sopādhikām ca niratiṣaya-jñānaiṣvaryādi-śaktimattvena vetttha jānāsi nānyaḥ kaścit | anyair jñātum aśakyam ahaṁ kathām jānīyām ity āśāṅkām apanudan premautkaṇṭhyena bahudhā sambodhayati he puruṣottama tvad-apekṣayā sarvepi puruṣā apakṛṣṭā eva | atas teṣāṁ aśakyām sarvottamasya tava śakyam evety abhiprāyah | puruṣottamatvam eva vivṛṇoti punaś caturbhīḥ sambodhanaiḥ | bhūtāni sarvāṇī bhāvayaty utpādayatīti he bhūta-bhāvana sarva-bhūta-pitāḥ | pitāpi kaścin neṣṭas tatrāha he bhūteśa sarva-bhūta-niyantāḥ | niyantāpi kaścin nārādhyas tatrāha he deva-deva devānām sarvārādhyānām apy ārādhyah | ārādhyo'pi kaścin na pālayitṛtvena patis tatrāha he jagat-pate hitāhitopadeśaka-veda-praṇatṛtvena sarvasya jagataḥ pālayitaḥ | etādṛśa-sarva-viṣeṣāṇa-viṣiṣṭas tvam sarveṣāṁ pitā sarveṣāṁ guruḥ sarveṣāṁ rājātāḥ sarvaiḥ prakāraih sarveṣāṁ ārādhyā iti kiṁ vācyām puruṣottamas tvam taveti bhāvah ||15||

viśvanāthah : tasmāt tvam svayam evātmānām vetttha iti eva-kāreṇa tavārjatva-janmavattvādīnām durghātānām api vāstavatvam eva tvad-bhakto vetti tac ca kena prakāreneti tu so'pi na vettī arthaḥ | tad apy ātmānā svenaiva vetttha na sādhanāntareṇa | ataeva tvam puruṣeṣu mahat-sraṣṭādiṣv api madhya uttamāḥ | na kevalam uttama eva, yato bhūta-bhāvanaḥ | bhūtā bhūta-bhāvana-rūpā ye tad-ādayaḥ paramesṭhy-antāḥ teṣāṁ īśaḥ | na kevalam īśa eva, yato devais tair eva devah krīḍā yasyeti tvat-krīḍopakāra-bhūtā eva te ity arthaḥ | tad apy apārakāruṇya-vaśād jagadvartinā man mādr̄śānām api tvam eva patir bhavasi iti catūrṇām sambodhana-padānām arthaḥ | yad vā puruṣottamatvam eva vivṛṇoti he bhūta-bhāvana sarva-bhūta-pitāḥ ! pitāpi kaścin neṣṭe ? tatrāha he bhūteśa ! bhūteśo'pi kaścin nārādhyas tatrāha he devadeva ! devārādhyo'pi kaścin na pālayatīti tatrāha he jagat-pate ||15||

baladevah : svayam eva tvam ātmānā svenaiva jñānenātmānām satīvettha idam ittham iti jānāsi | ye deveṣu dānaveṣu ca tvad-bhaktās te tādṛśīm tvan-mūrtīm vastu-bhūtām jānānty eva tasyās tathātve kathām tām na jānāntīty eva-kārāt | he puruṣottama sarva-puruṣeṣvara ! puruṣottamas tvam vivṛṇvan sambodhayati he bhūta-bhāvana ! sarva-prāṇi-janaka ! bhūta-bhāvano'pi kaścin neṣṭo, tatrāha he bhūteśa ! sarva-prāṇi-niyantāḥ ! bhūteśo'pi kaścin na pūjyas tatrāha he devadeva ! sarvārādhyānām api devānām ārādhyā ! devadevo'pi kaścin na rakṣakas tatrāha he jagat-pate ! hitāhitopadeśena jīvikārpaṇena ca viṣva-pālaka ! īdṛśasya te tattvām susiddham iti ||15||

Verse 16

वक्तुमहस्यशेषेण दिव्या ह्यत्मविभूतयः ।
यामिर्विभूतिमिलोकान् इमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठि ॥१६॥

vaktum arhasy ašeṣeṇa divyā hy ātmavibhūtayah
yābhīr vibhūtibhir lokān imāṁs tvam vyāpya tiṣṭhasi ||16||

śrīdharaḥ : yasmāt tavābhivyaktim tvam eva vētsi na devādayah | tasmāt vaktum iti |
yā ātmanas tava divyā atyadbhutā vibhūtayas tā sarvā vaktum tvam evārhasi yogo'si |
yābhīr iti vibhūtīnām višeṣaṇām spaṣṭārtham ||16||

madhusūdanah : yasmād anyeṣām sarveṣām jñātum aśakyā avaśyam jñātavyāś ca tava
vibhūtayas tasmāt vaktum iti | yābhīr vibhūtibhir imān sarvān lokān vyāpya tvam
tiṣṭhasi tās tavāśādhāraṇā vibhūtayo divyā asarvajñair jñātum aśakyā hi yasmāt tasmāt
sarvajñas tvam eva tā ašeṣeṇa vaktum arhasi ||16||

viśvanāthaḥ : tava tattvam durgamam tava vibhūtiṣ eva mama jijñāsā jāyata iti
dyotayann āha vaktum iti | divyā utkṛṣṭā yā ātma-vibhūtayas tāvad vaktum arhasīty
anvayah | nanv ašeṣeṇa mad-vibhūtayah sarvā vaktum aśakyā eva tatrāha yābhīr
iti ||16||

baladevah : tvat-svarūpa-yāthātmyam khalu katham tathā durgamevātas tvad-
vibhūtiṣ eva maj-jijñāsopajāyata iti sūcayann āha vaktum iti | divyā utkṛṣṭās tad-
asādhāraṇīyātmano vibhūtīr ašeṣeṇa vaktum arhasi dvitīyārthe prathamā | yābhīr
viśiṣṭas tvam imān lokān vyāpya niyamya tiṣṭhasi ||16||

Verse 17

कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन् ।
केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन् मया ॥१७॥

katham vidyām aham yogīm tvām sadā paricintayan |
keṣu keṣu ca bhāvesu cintyo'si bhagavan mayā ||17||

śrīdharaḥ : kathana-prayojanam darśayan prārthayate katham iti dvābhyām | he yogin
katham kair vibhūti-bhedaiḥ sadā paricintayann aham tvām vidyām jānīyām ? vibhūti-
bhedena cintyo'pi tvam keṣu keṣu padārtheṣu mayā cintanīyo'si ? ||17||

madhusūdanah : kiṁ prayojanam tat-kathanasya tad āha katham iti dvābhyām | yogo
niratiśayaiśvaryādi-śaktih so'syastīti he yogin niratiśaiśvaryādi-śakti-śālinn aham
atisthūlamatis tvām devādibhir api jñātum aśakyam katham vidyām jānīyām sadā
paricintayan sarvadā dhyāyan | nanu mad-vibhūtiṣ mām dhyāyan jñāsyasi tatrāha
keṣu keṣu ca bhāvesu cetanācetanātmakesu vastuṣu tvad-vibhūti-bhūteṣu mayā
cintyo'si he bhagavan ||17||

viśvanāthaḥ : yogo yoga-māyā-śaktir vartate yasya he yogin vanamālītivat | tvām aham
katham paricintayan san tvām sadā vidyām jānīyām ? **bhaktyā mām abhijānāti yāvān**

yaś cāsmi tattvataḥ [BhP 11.14.11] iti tvad-ukteḥ | tathā keṣu bhāveṣu padārtheṣu
tvāṁ cintyaḥ tvac-cintana-bhaktir mayā kartavyety arthaḥ ||17||

baladevaḥ : nanu kimartham tat-kathanam tatrāha katham iti | yogo yoga-māyā-śaktir
asty asyeti he yogin ! tvāṁ sadā paricintayan saṁsmarann aham kalyāṇānanta-guṇa-
yoginam kathaṁ vidyām jāṇīyām ? keṣu keṣu ca bhāveṣu padārtheṣu prakāśamānas
tvāṁ mayā cintyo dhyeyo’si ? tad etad ubhayam vada | tac ca vibhūty-uddeśenaiva
setsyatīti tām upadiśety arthaḥ ||17||

Verse 18

विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन ।
भूयः कथय तु सिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥१८॥

vistareṇātmano yogam vibhūtiṁ ca janārdana |
bhūyah kathaya ṛptir hi śṛṇvato nāsti me’mṛtam ||18||

śrīdharaḥ : tad evam bahirmukho’pi citte tatra tatra vibhūti-bhedenā tvac-cintaiva
yathā bhavet tathā vistareṇa kathayaty āha vistareṇeti | ātmānās tava yogam
sarvajñatva-sarva-śaktitvādi-lakṣaṇam yogaiśvaryam vibhūtiṁ ca vistareṇa punah
kathaya | hi yatas tava vākyam amṛta-rūpam śṛṇvato mama ṛptir alam buddhir
nāsti ||18||

madhusūdanaḥ : ataḥ vistareṇeti | ātmānās tava yogam sarvajñatva-sarva-śaktitvādi-
lakṣaṇam aiśvaryātīsayam vibhūtiṁ ca dhyānālambanam vistareṇa saṁkṣepeṇa
saptame navame coktam api bhūyah kathaya sarvair janair abhyudaya-nihśreyasa-
prayojanam yācyasa iti | he janārdana ! ato mamāpi yācñā tvayy ucitaiva | uktasya
punah kathanam kuto yācase tatrāha ṛptir alam-pratyayenecchā-vicchittir nāsti hi
yasmāc chṛṇvataḥ śravaṇena pibatas tvad-vākyam amṛtam amṛtavat pade pade svādu
svādu | atra tvad-vākyam ity anukter apahnuty-atiśayokti-rūpaka-saṅkaro’yam
mādhuryātīśayānubhavenotkaṇṭhātīśayam vyānakti ||18||

viśvanāthaḥ : nana **aharī sarvasya prabhavo mattaḥ sarvam pravartate** [Gītā 10.8] ity
anenaiva sarve padārthā mad-vibhūtayo mad-uktā eva vibhūtayas tathā **iti matvā**
bhajante mām iti bhakti-yogaś cokta eva | tatrāha vistareṇeti | he janārdaneti mādṛṣa-
janānām tvam eva hitopadeśa-mādhuryeṇa lobham utpādyārdayase yācayasīti vayam
kim kurma iti bhāvah | tvad-upadeśa-rūpam amṛtam śṛṇvataḥ śruti-rasanayā
svādayataḥ ||18||

baladevaḥ : nanu pūrvā-pūrvatra **ajo’pi sann** [Gītā 4.6] ity ādinājatvādi-kalyāṇa-guṇa-
yogo **raso’ham** [Gītā 7.8] ity ādinā vibhūtayaś cāsakṛt kathitāḥ, kim punah prēcchasīti
cet tatrāha vistareṇeti | sphuṭārthamānām padayam | janārdaneti prāgvat | tvad-vākyam

amṛtaṁ śṛṇvataḥ śrotra-rasanayāsvādayato mama trptir nāsti | atra tvad-vākyam ity
anukter apahnutih | prathamātiśayoktir vā tayoḥ saṅkaro vālaṅkārah ||18||

Verse 19

श्रीभगवन् उवाच
हन्ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यत्मविभूतयः ।
प्राधान्यतः कुरुशेषनास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥१९॥

śrī-bhagavān uvāca
hanta te kathayiṣyāmi divyā hy ātma-vibhūtayaḥ |
prādhānyataḥ kuru-śreṣṭha nāsty anto vistarasya me ||19||

śrīdharaḥ : evam prārthitah san bhagavān uvāca hanteti | hantety anukampya
sambodhanam | divyā yā mad-vibhūtayas tāḥ prādhānyena te tubhyām kathayiṣyāmi
yato’vāntarasya vibhūti-vistarasya madiyasyānto nāsti | ataḥ pradhāna-bhūtāḥ katicid
varṇayiṣyāmi ||19||

madhusūdanaḥ : atrottaram | hantety anumatau | yat tvayā prārthitaṁ tat kariṣyāmi
mā vyākuļo bhūr ity arjunam samāśvāsyā tad eva kartum ārabhate | kathayiṣyāmi
prādhānyatas tā vibhūtīr yā divyā hi prasiddhā ātmano mamāśadhāraṇā vibhūtayo he
kuru-śreṣṭha ! vistareṇa tu kathanam aśakyām, yato nāsty antyo vistarasya me
vibhūtīnām | ataḥ pradhāna-bhūtāḥ kāścid eva vibhūtīr vakṣyāmīty arthaḥ ||19||

viśvanāthaḥ : hantety anukampāyām prādhānyataḥ prādhānyena yatas tāsām
vistarasyānto nāsti | vibhūtayo vibhūtīr divyā uttamā eva na tu ṛṇeṣṭakādyāḥ | atra
vibhūti-śabdena prākṛtāprākṛta-vastūny evocaye tāni sarvāṇy eva bhagavac-chakti-
samudbhūtatvād bhagavad-rūpeṇaiva tāratamyena dhyeyatvenābhimatāni jñeyāni ||19||

baladevaḥ : evam pr̄ṣṭah śrī-bhagavān uvāca hanteti | hantety anukampārthakam |
divyā utkṛṣṭāḥ, na tu ṛṇeṣṭakādyāḥ | vibhūtaya iti prāgvat | prādhānyataḥ
prādhānyena yatas tāsām vistarasyānto nāsti | iha vibhūti-śabdena niyāmakatva-rūpāṇy
aiśvaryāṇi bodhyāni **vibhūtīr bhūtīr aiśvaryam** ity **amara-koṣāt** | prākṛtāprākṛtāni ca
vastūni bhūtitvena varṇyāni | tāni sarvāṇi sarveśa-śakti-vyaṅgatvāt sarveśātmnaā
tāratamyena bhāvyāni | matāni yāni sākṣād īśvara-rūpāṇi tattvenoktāni | tāni tu tena
rūpeṇa bhāvanārthāny eva, na tv anyavat tac-chakty-ekadeśa-rūpāṇīti bodhyām
saṅgater iti ||19||

Verse 20

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।
अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च ॥२०॥

aham ātmā guḍākeśa sarva-bhūtāśaya-sthitah |
aham ādiś ca madhyam ca bhūtānām anta eva ca ||20||

śrīdharaḥ : tatra prathamam aiśvaraṁ rūpaṁ kathayati he guḍākeśa ! sarvesāṁ bhūtānām āśayeṣv antaḥkaraṇeṣu sarvajñatvādi-guṇair niyanṭṛvenāvasthitah paramātmāham | ādir janma | madhyam sthitih | antaḥ saṁhāraḥ | sarva-bhūtānām janmādi-hetuś ca aham evety arthaḥ ||20||

madhusūdanaḥ : tatra prathamam tāvan mukhyam cintanīyam śṛṇu aham iti | sarva-bhūtānām āśaye hṛd-deṣe'ntaryāmi-rūpeṇa pratyag-ātma-rūpeṇa ca sthita ātmā caitanyānanda-ghanas tvayāhaṁ vāsudeva eveti dhyeyah | he guḍākeśa ! jitanidreti dhyāma-sāmarthyam sūcayati | evam dhyānāśāmarthyē tu vakṣyamāṇāni dhyānāni kāryāṇi | tatrāpy ādau dhyeyam āha – aham evādiś cotpattir bhūtānām prāṇinām cetanatvena loke vyavahriyamāṇānām madhyam ca sthitir antaś ca nāśaḥ sarva-cetana-vargāṇām utpatti-sthita-nāśa-rūpeṇa tat-kāraṇa-rūpeṇa cāham eva dhyeya ity arthaḥ ||20||

viśvanāthah : atra prathamam mām evaikāṁśena sarva-vibhūti-kāraṇam tvam bhāvayety āha aham iti | ātmā prakṛty-antaryāmī mahat-sraṣṭā puruṣaḥ paramātmā | he guḍākeśa jita-nidra iti dhyāna-sāmarthyam sūcayati ! sarva-bhūto yo vairājas tasyāśaye sthita iti samaṣṭi-virāḍ antaryāmī | tathā sarvesāṁ bhūtānām āśaye sthita iti vyasti-virāḍ antaryāmī ca | bhūtānām ādir janma madhyam sthitir antaḥ saṁhāraḥ | tat-tad-dhetur aham ity arthaḥ ||20||

baladevah : tatra tāvan mām eva tvam mahat-sraṣṭādi-tri-rūpeṇa svāṁśena nikhilavibhūti-hetuṁ vicintayety āśayenāha aham ātmeti | he guḍākešeti vijita-nidrasya tad-vicintana-kṣamatvam vyajyate | ātmā vibhūti-vijñānānando mahat-sraṣṭādi-tri-rūpah paramātmāham asmac-chabdārthaḥ sarva-bhūtāśaya-sthitas tvayā vicintyah | sarva-bhūtā pradhānādi-pṛthiv্য-anta-tattva-rūpā yā mūla-prakṛtis tasyā āśaye'ntaḥ-karaṇodaśaya-rūpeṇāham eva prakṛty-antaryāmī sthitah | tathā sarva-bhūtaḥ sarva-jīvābhīmānī yo vairājas tasyāśaye garbhodaśaya-rūpeṇāham eva samaṣṭi-virāḍ-antaryāmī sthitah | sarvesāṁ bhūtānām jīvānām āśaye kṣīroda-śaya-rūpeṇāham eva vyasti-virāḍ antaryāmī sthita iti tāni trīṇi rūpāṇi mad-vibhūtitvena tvayā vincintyāṇity arthaḥ | **subālopaniṣadi prakṛty-ādi-sarva-bhūtāntaryāmī sarva-śesi ca nārāyaṇaḥ** paṭhyate | **sātvata-tantra** trayah puruṣāvatārāḥ smṛtāḥ –

viṣṇos tu trīṇi rūpāṇi puruṣākhyāny atho viduh |
ekam tu mahataḥ sraṣṭṛ dvitīyam tantu-saṁsthitham |
tṛtīyam sarva-bhūtastham tāni jñātvā vimucyate || iti |

te ca vāsudevasya kṛṣṇasyāvatārāḥ –

yah kāraṇārṇava-jale bhajati sma yoga-
nidrām ity ādikā brahma-saṁhitā-padya-trayāt | (5.47)

bhūtānām ādir utpattir madhyam pālanam antaś ca samhāras tat-tad-dhetur aham evokta-puruṣa-lakṣyas tvayā bhāvyah ||20||

Verse 21

आदित्यानामहं विष्णुज्योतिषां रविरंशुमान् ।
मरीचिर्मस्तामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥२१॥

ādityānām aham viṣṇur jyotiṣām ravir amśumān |
marīcir marutām asmi nakṣatrānām aham śaśī ||21||

śrīdharaḥ : idānīm vibhūtiḥ kathayati ādityānām ity ādinā yāvad-adhyāya-samāptih |
ādityānām dvādaśānām madhye viṣṇur nāmādityo'ham | jyotiṣām prakāśakānām
madhye'mśumān viśva-vyāpi-raśmi-yukto raviḥ sūryo'ham | marutām deva-viśeṣānām
madhye marīci-nāmāham asmi | yad vā sapta marud-gaṇā vāyavah | teṣām madhya iti |
te ca avahaḥ pravaho vivahaḥ parāvahaḥ samvaha parivaha iti spata marud-
gaṇāḥ | nakṣatrānām madhye candro'ham ||21||

madhusūdanaḥ : etad-aśaktena bāhyāni dhyānāni kāryāṇīty āha yāvad-adhyāya-
samāptih | ādityānām dvādaśānām madhye viṣṇur visṇu-nāmādityo'ham vāmanāvatāro
vā | jyotiṣām prakāśakānām madhye'ham ravir mśumān viśva-vyāpi prakāśakah |
marutām sapta-saptakānām madhye marīci-nāmāham nakṣatrānām adhipatir aham
śaśī candraṁāḥ | nirdhāraṇe ṣaṣṭhī | atra prāyeṇa nirdhāraṇe ṣaṣṭhī | kvacit
sambandhe'pi yathā bhūtānām asmi cetanety ādau | vāmana-rāmādayaś cāvatārāḥ
sarvaiśvaryā-sālino'py anena rūpeṇa dhyāna-vivakṣayā vibhūtiṣu paṭhyante | vṛṣṇinām
vāsudevo'smīti tena rūpeṇa dhyāna-vivakṣayā savasyāpi sva-vibhūti-madhye pāṭhavat |
ataḥ param ca prāyeṇāyam adhyāyah spaṣṭartha iti kvacit kvacid vyākhyāsyāmaḥ ||21||

viśvanāthaḥ : atha nirdhāraṇa-ṣaṣṭhyā kvacit sambandha-ṣaṣṭhyā ca vibhutīr āha
yāvad-adhyāya-samāptih | ādityānām dvādaśānām madhye viṣṇur aham iti tan-nāmā
sūryo mad-vibhūtir ity arthaḥ | evaṁ sarvatra prakāśakānām jyotiṣām madhye
amśumān mahā-kiraṇa-mālī ravir aham | marīciḥ pavana-viśeṣah ||21||

baladevah : ādityānām dvādaśānām madhye viṣṇur vāmano'ham | jyotiṣām
prakāśānām madhye'mśumān viśva-vyāpi-raśmī ravir aham | marutām ūna-pañcāśat-
saṅkhya-kānām madhye marīcir aham | nakṣatrānām adhipatiḥ śaśī sudhā-varṣī¹
candro'ham | atra nirdhāraṇe ṣaṣṭhī prāyeṇa kvacit sambandhe'pīti bodhyam ||21||

Verse 22

वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः ।
इन्द्रियाणां मनश्चस्मि भूतानामस्मि चेतना ॥२२॥

vedānām sāmavedo'smi devānām asmi vāsavah |
indriyānām manaś cāsmi bhūtānām asmi cetanā ||22||

śrīdharaḥ : vedānām iti | vāsava indrah | bhūtānām cetanā jñāna-śaktir aham
asmi ||22||

madhusūdanaḥ : catūrṇām vedānām madhye gāna-mādhuryeṇātiramanīyah
sāmavedo'ham asmi | vāsava indrah sarva-devādhipatiḥ | indriyānām ekādaśānām
pravartakam manah | bhūtānām sarva-prāṇi-sambandhinām pariṇāmānām madhye
cid-abhivyañjikā buddher vṛttiś cetanāham asmi ||22||

viśvanāthaḥ : vāsava indrah | bhūtānām sambandhinī cetanā jñāna-śaktih ||22||

baladevah : vedānām madhye gīta-mādhuryenotkarsat sāmavedo'ham | devānām
madhye vāsavas teṣām rājā indro'ham | indriyānām madhye durjayam teṣām
pravartakam ca mano'ham | bhūtānām sambandhinī cetanā jñāna-śaktir aham ||22||

Verse 23

स्त्राणं शंकरश्चस्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् ।
वसूनां पावकश्चस्मि मेरु शिखरिणामहम् ॥२३॥

rudrānām śāmkaraś cāsmi vitteśo yakṣa-rakṣasām |
vasūnām pāvakaś cāsmi meruh śikhariṇām aham ||23||

śrīdharaḥ : rudraṇām iti | rakṣasām api krūratvadi-sāmyād yakṣaiḥ sahaikikṛtya
nirdeśah | teṣām madhye vitteśah kuvero'smi | pāvako'gnih | śikhariṇām śikharatām
ucchritānām madhye meruh ||23||

madhusūdanaḥ : rudrānām ekādaśānām madhye śaṅkarah | vitteśo dhanādhyakṣah
kubero yakṣa-rakṣasām yaksānām rākṣasānām ca | vasūnām aṣṭānām pāvako'smi |
meruh sumeruh śikhariṇām śikharavatām atyucchritānām parvatānām ||23||

viśvanāthaḥ : vitteśah kuverah ||23||

baladevah : rudrānām ekādaśānām madhye śaṅkarākhyo rudro'ham | yakṣa-rakṣasām
ādhipo vitteśah kuvero'ham | vasūnām aṣṭānām madhye pāvako'gnir aham |
śikhariṇām atyucchritānām madhye meruh svarṇācalo'ham ||23||

Verse 24

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थं ब्रह्मस्पतिम् ।
सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामस्मि सागरः ॥२४॥

purodhasām ca mukhyam mām viddhi pārtha bṛhaspatim |
senānīnām ahaṁ skandah sarasām asmi sāgarah ||24||

śrīdharaḥ : purodhasām iti | purodhasām madhye deva-purohitatvān mukhyam
bṛhaspatim mām viddhi | senānīnām madhye deva-senāpatih skando'ham asmi |
sarasaṁ sthira-jalāśayānām madhye samudro'smi ||24||

madhusūdanaḥ : indrasya sarva-rāja-śreṣṭhatvāt tat-purodhasām bṛhaspatim sarvesām
purodhasām rāja-purohitānām madhye mukhyam śreṣṭham mām eva he pārtha viddhi
jānīhi | senānīnām senāpatinām madhye deva-senāpatih skando guho'ham asmi |
sarasaṁ deva-khāta-jalāśayānām madhye sāgarah sagara-putraih khāto jalāśayo'ham
asmi ||24||

viśvanāthah : senānīnām ity ārṣam | skandhaḥ kārtikeyaḥ ||24||

baladevah : indrasya sarva-rāja-mukhyatvāt tat-purohitam br̄haspatim sarva-patiṁ
rāja-purohitānām mukhyam mām viddhīti so'ham ity arthaḥ | senānīnām iti
nuḍāgamanas tv ārṣaḥ | sarva-rāja-senānām madhye skandah kārttikeyo'ham | sarasaṁ
sthira-jalānām madhye sāgaro'ham ||24||

Verse 25

महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्येकमक्षरम् ।
यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥२५॥

maharṣīnām bhṛgur ahaṁ girām asmy ekam akṣaram |
yajñānām japa-yajño'smi sthāvarāṇām himālayah ||25||

śrīdharaḥ : maharṣīnām iti | girām vācām padātmikānām madhye ekam akṣaram
onkārākhyam padam asmi | yajñānām śrauta-smārtānām madhye japa-rūpa-
yajño'ham ||25||

madhusūdanaḥ : maharṣīnām sapta-brahmaṇām madhye bhṛgur atitejasvitvād aham |
girām vācām pada-lakṣaṇānām madhya ekam akṣaram padam omkāro'ham asmi |
yajñānām madhye japa-yajño himsādi-doṣa-sūnyatvenātyanta-śodhako'ham asmi |
sthāvarāṇām sthitimatānām madhye himālayo'ham | śikharavatānām madhye hi merur
aham ity uktam atah sthāvaratvena śikharatvena cārtha-bhedāv adoṣaḥ ||25||

viśvanāthaḥ : ekam akṣaram praṇavaḥ ||25||

baladevah : maharśīṇāṁ brahma-putrāṇāṁ madhye’titejasvī bhṛgur aham | girāṁ pada-lakṣaṇānāṁ vācāṁ madhye ekam aksaram praṇavo’ham asmi | yajñānānāṁ madhye japa- yajño’smi | tasyāhiṁsātmatvenotkṛṣṭatvāt sthāvarāṇāṁ sthitimatāṁ madhye himācalo’ham | atyuccatvenātisthairyena cārtha-bhedān meru-himālayayor vibhūtyor bhedah ||25||

Verse 26

अद्वयः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ।
गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥२६॥

aśvatthah sarva-vṛkṣāṇāṁ devarsīṇāṁ ca nāradah |
gandharvāṇāṁ citrarathah siddhānāṁ kapilo munih ||26||

śridharaḥ : aśvattha iti | devā eva santo ye mantra-darśanena ṛṣitvarāṁ prāptās teṣāṁ madhye nārado’smi | siddhānāṁ utpattitah eva adhigata-paramārtha-tattvānāṁ madhye kapilākhyo munir asmi ||26||

madhusūdanaḥ : sarvaeśāṁ vṛkṣāṇāṁ vanaspatīnām anyeśāṁ ca | devā eva santo ye mantra-darśitvena ṛṣitvarāṁ prāptās te devarśayas tesāṁ madhye nārado’ham asmi | gandharvāṇāṁ gāna-dharmaṇām deva-gāyakānām madhye citraratho’ham asmi | siddhānāṁ janmanaiva vinā prayatnam dharma-jñāna-vairāgyaiśvaryātiśayām prāptānām adhigata-paramārthānām madhye kapilo munir aham ||26||

viśvanāthaḥ : Nothing.

baladevah : pūjyatvena sarva-vṛkṣāṇāṁ madhye śreṣṭho’śvattho’ham devarsīṇāṁ madhye parama-bhaktatvenotkṛṣṭo nārado’ham | gandharvāṇāṁ madhye’tigāyakatvenotkṛṣṭatvāc citraratho’ham | siddhānāṁ svābhāvikāṇimādimatāṁ kapilah kārdamir munir aham ||26||

Verse 27

उच्चैःश्वसमझां विद्धि माममृतोद्गवम् ।
ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥२७॥

uccaiḥśravasam aśvānāṁ viddhi mām amṛtodbhavam |
airāvatam gajendrāṇāṁ narāṇāṁ ca narādhipam ||27||

śrīdharaḥ : uccaiḥśravasam iti | amṛtārtham kṣīrodadhi-manthanād udbhūtam
uccaiḥśravasam nāmāśvam mad-vibhūtim viddhi | amṛtodbhavam ity etad airāvate'pi
sambadhyate | narādhipam rājānam mām mad-vibhūtim viddhi ||27||

madhusūdanaḥ : aśvānām madhya uccaiḥśravasam amṛta-mathanodbhavam aśvam
mām viddhi | airāvataṁ gajam amṛta-mathanodbhavam gajendrāṇām madhye mām
viddhi | narāṇām ca madhye narādhipam rājānam mām viddhīty anuṣajyate ||27||

viśvanāthaḥ : amṛtodbhavam amṛta-mathanodbhūtam ||27||

baladevaḥ : aśvānām madhye uccaiḥśravasam | gajendrāṇām madhye airāvataṁ ca
mām viddhi | amṛtodbhavam amṛtārthakāt kṣīrābdhi-mathanāj jātam iti dvayor
viśeṣaṇam | narādhipam rājānam asahya-tejasam dharmiṣṭham ||27||

Verse 28

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् ।
प्रजनश्चस्मि कन्दर्पः सर्पणामस्मि वासुकिः ॥२८॥

āyudhānām aham vajram dhenūnām asmi kāmadhuk |
prajanaś cāsmi kandarpaḥ sarpāṇām asmi vāsukiḥ ||28||

śrīdharaḥ : āyudhānām iti | āyudhānām madhye vajram asmi | kāmān dogdhīti kāma-
dhuk | prajanaḥ prajotpatti-hetuḥ kandarpaḥ kāmo'smi | na kevalān sambhoga-mātra-
pradhānah kāmo mad-vibhūtir aśāstrīyatvāt | sarpāṇām savidhānām rājā vāsukir
asmi ||28||

madhusūdanaḥ : āyudhānām astrāṇām madhye vajram dadhīcer asth-sambhavam
astram aham asmi | dhenūnām dogdhrīṇām madhye kāmān dogdhīti kāma-dhuk |
samudra-mathanodbhavā vasiṣṭhasya kāma-dhenur aham asmi | kāmānām madhye
prajanaḥ prajanayitā putrotpty-artho yaḥ kandarpaḥ kāmaḥ so'ham asmi | ca-kāras
tv artho rati-mātra-hetu-kāma-vyāvṛtty-arthaḥ | sarpāś ca nāgāś ca jāti-bhedād
bhidyante | tatra sarpāṇām madhye teṣām rājā vāsukir aham asmi ||28||

viśvanāthaḥ : kāma-dhuk kāma-dhenuḥ | kandarpaṇām madhye prajanaḥ prajotpatti-
hetuḥ kandarpaḥam ||28||

baladevaḥ : āyudhānām madhye vajram pavir aham | kāma-dhuk vāñchita-pūrayitī
kāma-dhenur aham | prajanaḥ santānotpādakaḥ kandarpaḥ kāmo'ham | rati-sukha-
mātra-hetuḥ sa nāham iti ca-śabdāt | sarpāṇām eka-śirasānām madhye vāsukir
aham ||28||

Verse 29

अनन्तश्चस्मि नागानां वरुणो यादसामहम् ।
पितृणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहम् ॥२९॥

anantaś cāsmi nāgānām varuṇo yādasām aham |
pitṛṇām aryamā cāsmi yamaḥ samyamatām aham ||29||

śrīdharaḥ : ananta iti | nāgānām nirviṣāṇām rājānantah śeso'ham | yādasām jala-
carāṇām rājā varuṇo'ham | pitṛṇām rājāryamāsmi | saṃyamatām niyamanām kurvatām
madhye yamo'smi ||29||

madhusūdanaḥ : nāgānām jāti-bhedānām madhye teṣām rājānantaś ca śesākhyo'ham
asmi | yādasām jala-carāṇām madhye teṣām rājā varuṇo'ham asmi | pitṛṇām
madhye'ryamā nāma pitṛ-rājaś cāham asmi | saṃyamatām saṃyamām dharmādharma-
phala-dānenānugrahaṁ nigrahaṁ ca kurvatām madhye yamo'ham smi ||29||

viśvanāthaḥ : yādasām jala-carāṇām | saṃyamatām daṇḍayatām ||29||

baladevah : nāgānām aneka-śirasām madhye'nantah śeso'ham | yādasām jala-jantūnām
adhipo varuṇo'ham | pitṛṇām rājāryamākhyah pitṛ-devo'ham | saṃyamatām
daṇḍayatām madhye nyāya-daṇḍa-kṛt yamo'ham chādeśābhāva ārṣah ||29||

Verse 30

प्रह्लदश्चस्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ।
मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥३०॥

prahlādaś cāsmi daityānām kālah kalayatām aham |
mr̥gānām ca mr̥gendro'ham vainateyaś ca pakṣinām ||30||

śrīdharaḥ : prahlāda iti | kalayatām vaśikurvatām gaṇayatām vā madhye kālo'ham
asmi | mr̥gendrah siṁhah | pakṣinām madhye vainateyo garudo'smi ||30||

madhusūdanaḥ : daityānām diti-vamśyānām madhye prakarṣeṇa hlādayaty ānandayati
parama-sāttvikatvena sarvān iti prahlādaś cāsmi | kalayatām saṅkhyānām gaṇanaṁ
kurvatām madhye kālo'ham | mr̥gendrah siṁho mr̥gānām paśūnām madhye'ham |
vainateyaś ca pakṣinām vinatā-putro garudah ||30||

viśvanāthaḥ : kalayatām vaśikurvatām | mr̥gendrah siṁhah | vainateyo garudah ||30||

baladevah : daityānām diti-vamśyānām madhye teṣām adhipatir bhagavan-niṣṭhātiśayād varīyān prahlādo'ham | kalayatām vaśikurvatām madhye kālo'ham | mṛgāṇām paśūnām madhye'tivikrameṇotkṛṣṭo mṛgendraḥ simho'ham | paksinām madhye viṣṇu-rathatvenātīśreṣṭho vainateyo garudo'ham ||30||

Verse 31

**पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रमृतामहम् ।
झषणां मकरश्चस्मि स्रेतसामस्मि जाह्नवी ॥३१॥**

pavanaḥ pavatām asmi rāmaḥ śastrabhṛtām aham |
jhaṣāṇām makaraś cāsmi srotasām asmi jāhnavī ||31||

śrīdharaḥ : pavana iti | pavatām pāvayitṛṇām vegavatām vā madhye vāyur aham asmi | śastra-bhṛtām vīrāṇām rāmo dāśarathiḥ | yad vā rāmaḥ paraśurāmaḥ | jhaṣāṇām matsyānām madhye makaro nāma matsya-jāti-višeṣo'ham | srotasām pravāhodakānām madhye bhāgīrathī ||31||

madhusūdanaḥ : pavatām pāvayitṛṇām vegavatām vā madhye pavano vāyur aham asmi | śastra-bhṛtām śastra-dhāriṇām yuddha-kuśalānām madhye rāmo dāśarathir akhila-rākṣasa-kula-kṣaya-karaḥ parama-vīro'ham asmi | sāksāt-svarūpasavyāpy anena rūpeṇa cintanārthaṁ vṛṣṇīnām vāsudevo'smītivad atra pāṭha iti prāg uktam | jhaṣāṇām matsyānām madhye makaro nāma taj-jāti-višeṣah | srotasām vegena calaj-jalānām nadīnām madhye sarva-nadī-śreṣṭhā jāhnavī gaṅgāham asmi ||31||

viśvanāthah : pavatām vegavatām pavitrīkurvatām vā madhye rāmaḥ paraśurāmas tasyāveśāvatāratvād āveśānām ca jīva-višeṣatvād yuktam eva vibhūtitvam | tathā ca bhāgavatāmṛta-dhṛta-pādma-vākyam—

etat te kathitam devi jāmadagner mahātmanah |
śaktyāveśāvatārasya caritam sārṅgiṇah prabhoḥ || [LBhāg 1.4.39]

āviṣṭo bhārgave cābhūt iti ca |

āveśāvatāra-lakṣaṇām ca tatraiva **bhāgavatāmṛte** yathā—

jñāna-śakty-ādi-kalayā yatrāviṣṭo janārdanah |
ta āveśā nigadyante jīvā eva mahattamāḥ || [LBhāg 1.1.18] iti |

jhaṣāṇām matsyānām makaro matsya-jāti-višeṣah | srotasām srotasvatīnām ||31||

baladevah : pavatām pāvanānām vegavatām ca madhye pavano vāyur aham | rāmaḥ paraśurāmaḥ | jhaṣāṇām matsyānām madhye makaras taj-jāti-višeṣo'ham | srotasām pravahaj-jalānām madhye jāhnavī gaṅgāham ||31||

Verse 32

सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन ।
अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥३२॥

sargāṇām ādir antaś ca madhyam caivāham arjuna |
adhyātma-vidyā vidyānām vādaḥ pravadatām aham ||32||

śrīdharaḥ : sargāṇām iti | srjyanta iti sargā ākāśādayaḥ | teṣām ādivantaś ca madhyam caivāham | aham ādiś ca madhyam cety atra srṣṭy-ādi-kartṛtvam pāramaiśvaryam uktam | atra tūtpatti-sthiti-pralayā mad-vibhūtitvena dhyeyā ity ucyate iti viśeṣaḥ | adhyātma-vidyātma-vidyā | pravadatām vādinām sambandhinyo vāda-jalpa-vitaṇḍākhyās tisraḥ kathāḥ prasiddhāḥ | tāsām madhye vādo'ham | yatra dvābhyaṁ api pramāṇatas tarkataś ca svapakṣaḥ sthāpyate para-pakṣaś ca cchala-jāti-nigraha-sthānais tat-pakṣām dūṣayati na tu sva-pakṣām sthāpayati, sā vitaṇḍā nāma kathā | tatra jalpa-vitaṇḍe vijigīṣamāṇayor vādinoḥ śakti-parīkṣā-māṭra-phale | vādas tu vītarāgayoḥ śisyācāryayor anyayor vā tattva-nirūpaṇa-phalaḥ | ato'sau śreṣṭhatvān mad-vibhūtir ity arthaḥ ||32||

madhusūdanah : sargāṇām acetana-srṣṭinām ādir antaś ca madhyam cotpatti-sthiti-layā aham eva | he arjuna | bhūtānām jīvāviṣṭānām cetanatvena prasiddhānām evādir antaś ca madhyam cety uktam upakrame, iha tv acetana-sargāṇām iti na paunaruptyam | vidyānām madhye'dhyātma-vidyā mokṣa-hetur ātma-tattva-vidyāham | pravadatām pravadat-sambandhinām kathā-bhedānām vāda-jalpa-vitaṇḍātmakānām madhye vādo'ham | bhūtānām asmi cetaney atra yathā bhūta-śabdena tat-sambandhinaḥ pariṇāmā lakṣitās tatheha pravadac-chabdena tat-sambandhinaḥ kathā-bhedā lakṣyante | ato nirdhāraṇopapattiḥ | yathā śrute tūbhayatrāpi sambandhe ṣaṣṭhī | tatra tattva-bubhutsvor vītarāgayoḥ sa-brahmacāriṇor guru-śisyayor vā pramāṇena tarkeṇa ca sādhana-dūṣaṇātmā sa-pakṣa-pratipakṣa-parigrahas tattva-nirṇaya-paryanto vādaḥ | tad uktam **pramāṇa-tarka-sādhanopālambhaḥ siddhāntāviruddhaḥ** pañcāvayavopapannaḥ pakṣa-pratipakṣa-parigraho vādaḥ iti | vāda-phalasaya tattva-nirṇayasya durdurūḍha-vādi-nirākaraṇena saṁrakṣaṇārtham vijigīṣu-kathe jalpa-vitaṇḍe jaya-parāyaja-māṭra-paryante | tad uktam **tattvādhyavasāya-saṁrakṣaṇārthaiḥ jalpa-vitaṇḍe bija-praroha-saṁrakṣaṇārthaiḥ kaṇṭaka-sākhā-prāvaraṇavat** [NyāyaD 4.2.47] iti | chala-jāti-nigraha-sthānaiḥ para-pakṣo dūṣyata iti jalpe vitaṇḍāyām ca samānam | tatra vitaṇḍāyām ekena sva-pakṣaḥ sthāpyata eva, anyena ca sa dūṣyata eva | jalpe tūbhābhyaṁ api sva-pakṣaḥ sthāpyata ubhābhyaṁ api para-pakṣo dūṣyata iti viśeṣaḥ | tad uktam **yathoktopapanna-cchala-jāti-nigraha-sthāna-sādhanopalambhaḥ jalpaḥ sa pratipakṣa-sthāpanā-hīno vitaṇḍā** iti | ato vitaṇḍā-dvaya-śarīratvāj jalpo nāma naikā kathā, kintu śakty-atiśaya-jñānārtham samaya-bandha-māṭreṇa pravartata iti khaṇḍana-kārāḥ | tattvādhyavasāya-paryavasāyitvena tu vādasya śreṣṭhatvam uktam eva ||32||

viśvanāthaḥ : sṛjyanta iti sargā ākāśādayas teṣām ādiḥ sṛṣṭir antaḥ saṁhāraḥ |
madhyam pālanaṁ ceti sṛṣṭi-sthiti-pralayā mad-vibhūtitvena dhyeyā ity arthaḥ | aham
ādiś ca madhyam cety atra sṛṣṭy-ādi-kartā parameśvara evoktaḥ | vidyānām jñānānām
madhye aham ātma-vidyā ātma-jñānam | pravadatām sva-pakṣaiṁ sthāpana-para-
pakṣa-dūṣaṇādi-rūpa-jalpa-vitaṇḍādi-kurvataṁ vādas tattva-nirṇayah pravṛtti-
siddhānte yaḥ so'ham ||32||

baladevah : sargānām mahad-ādīnām jada-sṛṣṭinām ādir anto madhyam cāham iti
teṣām sarga-saṁhāra-pālanāni mad-vibhūtitayā bhāvyānīty arthaḥ | aham ādiś ca ity
ādau mat-svāṁśa-cetanānām bhūtānām sargādi-hetur mad-vibhūtir ity uktamato na
punah punar-uktih |

aṅgāni vedāś catvāro mīmāṁsā nyāya-vistarāḥ |
dharma-śāstram purāṇam ca vidyā hy etāś caturdaśa ||

ity uktānām vidyānām madhye'dhyātma-vidyā saparikara-paramātma-nirṇetrī¹
caturlakṣaṇī vedānta-vidyāham evety arthaḥ | pravadatām sambandhī yo vādah so'ham
| teṣām khalu vāda-jalpa-vitaṇḍās tisrah kathāḥ prasiddhāḥ | tatrōbhaya-sādhanavatī²
vijigīṣu-kathā jalpah | yatrōbhābhyaṁ pramāṇena tarkenna sva-pakṣah sthāpyate
chala-jāti-nigraha-sthānaiḥ para-pakṣo dūṣyate sva-pakṣa-sthāpana-hanā para-pakṣa-
dūṣaṇāvasānā kathā vitaṇḍā | ete pravadator vijigīṣvoh śakti-mātra-parīkṣake niṣphale
tattva-bubhutsu-kathā vādah | sa ca tattva-nirṇaya-phalakatvenotkṛṣṭatvān mad-
vibhūtir iti ||32||

Verse 33

अक्षराणामकारोऽस्मि द्रुन्धः सामासिकस्य च ।
अहमेवाक्षयः कालो धाताहं विश्वोमुखः ॥३३॥

akṣarānām akāro'smi dvandvah sāmāsikasya ca |
aham evākṣayah kālo dhātāham viśvatomukhaḥ ||33||

śrīdharaḥ : akṣarānām iti | akṣarānām varṇānām madhye akāro'smi | tasya sarva-
vāṇmayatvena śreṣṭhatvāt | tathā ca śrutiḥ **akāro vai sarvā vāk saiṣā sparśoṣambhir**
vyajyamānā bahvī nānā-rūpā bhavati [Ai.Ā. 1.3.6] iti | sāmāsikasya samāsa-samūhasya
madhye dvandvah rāma-kṛṣṇāv ity-ādi-sāmāso'smi | ubhaya-pada-pradhānatvena
śreṣṭhatvāt | akṣayah pravāha-rūpah kālo'ham eva | kālah kalayatām aham ity atrāyur
gaṇanātmakah saṁvatsara-śatādy-āyuh svarūpah kāla uktah | sa ca tasminn āyusi
kṣīne sati kṣiyate | atra tu pravāhātmako'ksayah kāla ucyate iti viśeṣah | karma-phala-
vidhātṛṇām madhye viśvatomukho dhātā | sarva-karma-phala-vidhātāham ity
arthaḥ ||33||

madhusūdanah : akṣarāṇāṁ sarveśāṁ varṇānāṁ madhye'kāro'ham asmi | **a-kāro vai sarvā vāk** [Ai.Ā. 1.3.6] iti **śrutes** tasya śreṣṭhatvam̄ prasiddham | dvandvaḥ samāsa ubhaya-padārtha-pradhānah sāmāsikasya samāsa-samūhasya madhye'ham asmi | pūrva-padārtha-pradhāno'vyayībhāva uttara-padārtha-pradhānas tatpuruṣo'nyapadārtha-pradhāno bahuvrīhir iti teṣām ubhaya-padārtha-sāmyābhāvenāpakṛṣṭatvāt | kṣayi-kālābhimāny akṣayah kālah **jñah kāla-kālo guṇī sarva-vidyāḥ** ity ādi-**śruti**-prasiddho'ham eva | kālah kalayatām aham ity atra tu kṣayī kāla ukta iti bhedah | karma-phala-vidhātṛṇāṁ madhye viśvatomukhaḥ sarvato mukho dhātā sarva-karma-phala-dāteśvaro'ham ity arthaḥ ||33||

viśvanāthaḥ : sāmāsikasya samāsa-samūhasya madhye dvandvaḥ ubhaya-padārtha-pradhānatvena tasya samāsesu śraisthāt | akṣayah kālah saṁhartṛṇāṁ madhye mahākālo rudro viśvatomukhaś caturbhyo'ham dhātā sraṣṭṛṇāṁ madhye brahmā ||33||

baladevah : akṣarāṇāṁ varṇānāṁ madhye'ham a-kāro'smi | **a-kāro vai sarvā vāk** [Ai.Ā. 1.3.6] iti **śrutiś** ca | sāmāsikasya samāsa-samūhasya madhye dvandvo'ham | avyayībhāva-tatpuruṣa-bahuvrīhiśubhaya-padārtha-pradhānatā-virahiṣu madhye tasyobhaya-padārtha-pradhānatayotkṛṣṭatvāt | saṁhartṛṇāṁ madhye'ksayah | kālah saṅkarṣaṇa-mukhotthaḥ kālāgnir aham | sraṣṭṛṇāṁ madhye viśvatomukhaś caturvaktro dhātā vidhir aham ||33||

Verse 34

मृत्युः सर्वहरश्चमुद्भवश्च भविष्यताम् ।
कीर्तिः श्रीर्वाक् च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ॥३४॥

mṛtyuh sarvaharaś cāham udbhavaś ca bhaviṣyatām |
kīrtih śrīr vāk ca nārīṇāṁ smṛtir medhā dhṛtiḥ kṣamā ||34||

śrīdharaḥ : mṛtyur iti | saṁhārakānāṁ madhye sarvaharo mṛtyur aham | bhaviṣyatām bhāvi-kalyāṇānāṁ prāṇināṁ udbhavo'bhudayo'ham | nārīṇāṁ madhye kīrty-ādyāḥ spata-devatā-rūpāḥ striyo'ham | yāsām ābhāsa-mātra-yogena prāṇināḥ ślāghyā bhavanti tāḥ kīrty-ādyāḥ striyo mad-vibhūtayah ||34||

madhusūdanah : saṁhāra-kāriṇāṁ madhye sarva-haraḥ sarva-saṁhāra-kārī mṛtyur aham | **bhaviṣyatām bhāvi-kalyāṇānāṁ ya udbhava utkarṣaḥ sa cāham eva** | **nārīṇāṁ madhye** kīrtih śrīr vāk smṛtir medhā dhṛtiḥ kṣameti ca sapta dharma-patnyo'ham eva | tatra kīrtir dhārmikatva-nimittā praśastatvena nānā-dig-deśīya-loka-jñāna-visayatā-rūpā khyātiḥ | śrīr dharmārtha-kāma-sampat śarīra-śobhā vā kāntir vā | vāk sarasvatī sarvasyārthasya prakāśikā saṁskṛtā vāṇī | ca-kārān mūrtyādayo'pi dharma-patnyo gṛhyante | smṛtiś cirānubhūtārtha-smaraṇa-śaktih | aneika-granthārtha-dhāraṇā-śaktir medhā | dhṛtiḥ avasāde'pi śarīrendriya-samghātottambhana-śaktih | ucchṛitkhala-pravṛtti-kāraṇena cāpala-prāptau tan-nivartana-śaktir vā | kṣamā harṣa-visādayor

avikṛta-cittatā | yāsām ābhāsa-mātra-sambandhenāpi janah sarva-lokādaraṇīyo bhavati tāsām sarva-strīṣūttamatvam atiprasiddham eva ||34||

viśvanāthah : prātikṣaṇikānām mṛtyūnām madhye sarvaharaḥ sarva-smṛti-haro mṛtyur aham yad uktam mṛtyur atyanta-vismṛtiḥ iti | bhavisyatām bhāvinām prāṇi-vikārāṇām madhye udbhavaḥ prathama-vikāro jagmāham | nārīṇām madhye kīrtih khyātih | śrīḥ kāntih vāk saṁsmṛtā vāṇīti tisras tathā smṛty-ādayaś catasraḥ ca-kārāt mūrtyādayaś cānyā dharma-patnyaś cāham ||34||

baladevah : prātikṣaṇikānām mṛtyūnām madhye sarva-smṛti-haro mṛtyur aham | bhavisyatām bhāvinām prāṇi-vikārāṇām udbhavo janmākhyāḥ prathama-vikāro’ham | nārīṇām madhye kīrtī-ādayaḥ sapta mad-vibhūtayaḥ | daivatā hy etāḥ | yāsām ābhāsenāpi narāḥ ślāghyā bhavanti | tatra kīrtir dhārmikatvādi-sādgunya-khyātih | śrīḥ tri-varga-sampat kāya-dyutir vā | vāk sarvārtha-vyañjakā saṁskṛta-bhāṣā | smṛtir anubhūtārtha-smaraṇa-śaktih | medhā bahu-sāstrārthāvadhāraṇa-śaktih | dhṛtiś cāpalya-prāptau tan-nivartana-śaktih | kṣamā harṣe viṣade ca prāpte nirvikāra-cittatā ||34||

Verse 35

ब्रह्मसाम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहम् ।
मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥३५॥

bṛhat-sāma tathā sāmnām gāyatrī chandasām aham |
māsānām mārgaśīrṣo’ham ṛtūnām kusumākaraḥ ||35||

śrīdharaḥ : bṛhat-sāmeti | **tvāṁ iddhi havāmahe** [Rv 6.46.1] ity asyām ṛci gīyamānam bṛhat-sāma | tena cendram sarveśvaratvena sthūyata iti śraisthyam | chanda-viśiṣṭānām mantrāṇām madhye gāyatrī mantrō’ham | dvijatvāpādakatvena somāharaṇe ca śreṣṭhatvāt | kusumākaro vasantah ||35||

madhusūdanaḥ : vedānām sāmavedo’smīty uktam tatrāyam anyo viśeṣaḥ sāmnām rg-akṣarārūḍhānām gīti-viśeṣāṇām madhye **tvāṁ iddhi havāmaha** [Rv 6.46.1] ity asyām ṛci gīti-višeṣo bṛhat-sāma | tac cātirātre pr̄ṣṭha-stotram sarveśvaratvenendra-stuti-rūpam anyataḥ śreṣṭhatvād aham | chandasām niyatākṣara-pādatva-rūpa-cchando-viśiṣṭānām ṛcām madhye dvijāter dvitīya-janma-hetutvena prātaḥ-savanādi-savana-traya-vyāpitvena tirṣṭubh-jagatībhyām somāharaṇārthām gatābhyām somo na labdho’kṣarāṇi ca hāritāni jagatyā trīṇi triṣṭubhaikam iti catvāri tair akṣaraiḥ saha somasyāharaṇena ca sarva-śreṣṭhā gāyatrī-rg aham | **catur-akṣarāṇi ha vā agre chandāṁsy** āsutato jagatī somam acchātpat sā trīṇi akṣarāṇi hitvā jagām tatas triṣṭup somam acchāpatat saikam akṣaram hitvāpatat tato gāyatrī somam acchāpatat sā tāni cākṣarāṇi haranty āgacchat somaiḥ ca tasmat̄ aṣṭākṣarā gāyatrī ity upakramya **tadāhur**

gāyatrāṇi vai sarvāṇi savanāni gāyatrī hy evaitad upasṛjamānaiḥ iti śatapatha-śruteḥ |
gāyatrī vā idam sarvam bhūtam ity-ādi-chāndogya-śruteś ca |

māsānām dvādaśānām madhye’bhinivasāli-vāstūka-sākādi-sālī sīrtātapa-sūnyatvena ca
sukha-hetur mārgaśīrṣo’ham | ṛtūnām ṣaṇṇām madhye kusumākaraḥ sarva-sugandhi-
kusumānām ākaro’tiramaṇīyo vasantaḥ | **vasante brāhmaṇam upanayīta | vasante**
brāhmaṇo’gninād adhīta | vasante vasante jyotiṣā yajeta | tad vai vasanta
evābhyārabheta | vasanto vai brāhamasya rtuh | ity ādi-śāstra-prasiddho’ham asmi ||35||

viśvanāthah : vedānām sāmavedo’smīty uktam | tatra sāmnām api madhye bṛhat-sāma
tvāṁ iddhi havāmahe [Rv 6.46.1] ity asyām ṛci vigīyamānam bṛhat-sāma | chandasām
madhye gāyatrī nāma chandaḥ | kusumākaro vasantaḥ ||35||

baladevah : vedānām sāmavedo’smīty uktam prāk | tatrānyam viśeṣam āha bṛhad iti |
sāmnām ṛg-aksara-rūḍhānām gīti-viśeṣānām madhye **tvāṁ iddhi havāmahe** [Rv
6.46.1] ity asyām ṛci gītīm višeṣo bṛhat-sāma tac cātirātre prṣṭha-stotram
sarveśvaratvendra-stuti-rūpam anya-sāmotkṛṣṭatvād aham | chandasām niyatākṣara-
pādatva-rūpa-cchando-viśiṣṭānām ṛcām madhye gāyatrī ṛg ahaṁ dvijāter dvitīya-
janma-hetutvena tasyāḥ śraisthyāt | **gāyatrī vā idam sarvam bhūtam yad idam kim ca**
iti brahmāvatāratva-śravaṇāc ca | mārgaśīrṣo’ham ity abhinava-dhānāydi-sampattyā
tasyānyebhyah śraisthyāt | kusumākaro vasanto’ham iti sītātāpābhāvena vividha-
sugandhi-puṣpamayatvena mad-utsava-hetutvena ca tasyānyebhyah śraisthyāt ||35||

Verse 36

द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्तिवनामहम् ।
जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ॥३६॥

dyūtarām chalayatām asmi tejas tejasvinām aham |
jayo’smi vyavasāyo’smi sattvam sattvavatām aham ||36||

śrīdharaḥ : dyūtam iti | chalayatām anyonya-vañcana-parāṇām sambandhi dyūtam
asmī | tejasvinām prabhāvavatām tejaḥ prabhāvo’smi | jetṛṇām jayo’smi | vyavasāyinām
udyamavatām vyavasāya udyamo’smi | sattvavatām sāttvikānām sattvam aham ||36||

madhusūdanaḥ : chalayatām chalasya para-vañcanasya kartṛṇām sambandhi dyūtam
akṣa-devanādi-lakṣaṇām sarvasvāpahārakāraṇam aham asmi | tejasvinām atyugra-
prabhāvavatām sambandhi tejo’pratihatājñatvam aham asmi | jetṛṇām
parājitāpekṣayotkarṣa-lakṣaṇo jayo’smi | vyavasāyinām vyavasāyah phalāvyabhicāry-
udyamo’ham asmi | sattvavatām sāttvikānām dharma-jñāna-vairāgyaiśvaryā-lakṣaṇām
sattva-kāryam evātra sattvam aham ||36||

viśvanāthaḥ : chalayatām anyo'nya-vañcana-parāṇāṁ sambandhi dyūtam asmi |
jetṛṇāṁ jayo'smi | vyavasāyināṁ udyamavatāṁ vyavasāyo'smi | sattvavatāṁ balavatāṁ
sattvam̄ balam̄ asmi ||36||

baladevah : chalatāṁ mitho vañcanāṁ kurvatāṁ sambandhi dyūtaṁ sarvasva-haram
akṣadevanādy aham | tejasvināṁ prabhāvatāṁ sambandhi tejaḥ prabhāvo'ham | asmi |
jetṛṇāṁ parājītāpekṣayotkarṣa-lakṣaṇo jayo'smi | jetṛṇāṁ sambandhi jayo'ham |
vyavasāyināṁ udyamināṁ sambandhī vyavasāyah | phalavān udyamo'ham |
sattvavatāṁ balināṁ sambandhī sattvam̄ balam aham ||36||

Verse 37

वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनंजयः ।
मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ॥३७॥

vṛṣṇīnāṁ vāsudevo'smi pāṇḍavānāṁ dhanāñjayah |
munīnāṁ apy aham vyāsaḥ kavīnāṁ uśanā kaviḥ ||37||

śrīdharaḥ : vṛṣṇīnāṁ iti | vāsudevo yo'ham tvām upadiśāmi | dhanañjayas tvam eva
yad vibhūtiḥ | munīnāṁ vedārtha-manana-śilānāṁ veda-vyāso'ham | kavīnāṁ krānta-
darśināṁ uśanā nāma kaviḥ śukraḥ ||37||

madhusūdanaḥ : sākṣād iśvarasyāpi vibhūti-madhye pāṭhas tena rūpeṇa cintanārtha iti
prāg evoktam | vṛṣṇīnāṁ madhye vāsudevo vasudeva-putratvena prasiddhas tvad-
upadeśṭāyam aham | tathā pāṇḍavānāṁ madhye dhanañjayas tvam evāham | munīnāṁ
manana-śilānāṁ api madhye veda-vyāso'ham | kavīnāṁ krānta-darśināṁ sūkṣmārtha-
vivekināṁ madhye uśanā kavir iti khyātaḥ śukro'ham||37||

viśvanāthaḥ : vṛṣṇīnāṁ madhye vāsudevo vasudevo mat-pitā mad-vibhūtiḥ |
prajñāditvāt svārthiko'ṇ [Pāṇ 5.4.38] vṛṣṇīnāṁ aham evāsmi ity anukter asyānyārthatā
neṣṭā ||37||

baladevah : vṛṣṇīnāṁ madhye vāsudevo vasudeva-putraḥ saṅkarṣaṇo'ham | na ca
vāsudevah kṛṣṇo'ham iti vyākhyeyam̄ tasya svayaṁrūpasya vibhūtitvāyogāt | mahat-
sraṣṭādīnāṁ vāmana-kapilādīnāṁ ca sākṣād iśvaratve'pi vibhūtitvenoktiḥ
svāṁśāvatāratvāt tena rūpeṇa cintyatva-vivakṣayā vā yujyate | svāṁśatvam̄
cānabhvyañjita-sarva-śaktitvām bodhyam | pāṇḍavānāṁ madhye dhanañjayas tvam
aham asmi | nāvatāratvenānyebhyah śraiṣṭhyāt | munīnāṁ devārtha-manana-parāṇāṁ
madhye vyāso bādarāyaṇo'ham | mad-avatāratvena tasyānyebhyah śraiṣṭhyāt | kavīnāṁ
sūkṣmārtha-vivecaṅnāṁ madhye uśanāḥ śukro'ham | yaḥ kavir iti khyātaḥ ||37||

Verse 38

दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् ।
मौनं चैवास्मि गुह्यनां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥३८॥

daṇḍo damayatām asmi nītir asmi jigīṣatām |
maunaṁ caivāsmi guhyānām jñānam jñānavatām aham ||38||

śrīdharaḥ : daṇḍa iti | damayatām damana-kartṛṇām sambandhī daṇḍo'smi |
yenāsaṁyatā api saṁyatā bhavanti sa daṇḍo mad-vibhūtiḥ | jetum icchatām
sambandhinī sāmād apy upāya-rūpā nītir asmi | guhyānām gopyānām gopana-hetu-
maunam avacanam aham asmi | na hi tūṣṇīm sthitasyābhiprāyo jñāyate | jñānavatām
tattva-jñāninām yaj jñānam tad aham asmi ||38||

madhusūdanaḥ : damayatām adāntān utpathān pathi pravartayatām utpatha-pravṛttau
nigraha-hetur daṇḍo'ham asmi | jigīṣatām jetum icchatām nītir nyāyo jayopāyasya
prakāśako'ham asmi | guhyānām gopyānām gopana-hetur maunam vācaṁ-yamatvam
aham asmi | nahi tūṣṇīm sthitasyābhiprāyo jñāyate | guhyānām gopyānām madhye sa-
saṁnyāsa-śravaṇa-manana-pūrvakam ātmano nididhyāsana-lakṣaṇam maunam vāham
aham asmi | jñānavatām jñāninām yac-chravaṇa-manana-nididhyāsana-paripāka-prabhavam
advitīyātma-sāksātkāra-rūpaṁ sarvājñāna-virodhi jñānam tad aham asmi ||38||

viśvanāthaḥ : damana-kartṛṇām sambandhī daṇḍo'ham ||38||

baladevah : damayatām daṇḍa-kartṛṇām sambandhī daṇḍo'ham | yenotpathagāḥ sat-
pathe caranti sa daṇḍo mad-vibhūtiḥ ity arthaḥ | jigīṣatām jetum icchatām
sambandhinī nītir nyāyo'ham | guhyānām śravaṇādibhyām tasya śraiṣṭhyāt |
jñānavatām parāvarat-tattva-vidām sambandhī tat-tad-visayaka-jñānam aham ||38||

Verse 39

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ।
न तदस्ति विना यत्स्यान् मया भूतं चराचरम् ॥३९॥

yac cāpi sarva-bhūtānām bījam tad aham arjuna |
na tad asti vinā yat syān mayā bhūtaṁ carācaram ||39||

śrīdharaḥ : yac cāpīti | yad api ca sarva-bhūtānām bījam praroha-kāraṇam tad aham |
tatra hetuh –mayā vinā yat syād bhavet tac caram acaram vā bhūtaṁ nāsty eveti ||39||

madhusūdanaḥ : yad api ca sarva-bhūtānām praroha-kāraṇam bījam tan-
māyopādhikam caitanyam aham eva | he arjuna ! mayā vinā yat syād bhave caram
acaram vā bhūtaṁ vastu tan nāsty eva yataḥ sarvam mat-kāryam evety arthaḥ ||39||

viśvanāthaḥ : bijam prarohakāraṇam yat tad aham asmi | tatra hetuh -- mayā vinā yat syāt caram acaram vā tan naivāsti mithyaivety arthaḥ ||39||

baladevah : yac ca sarva-bhūtānām bijam praroha-kāraṇam tad apy aham | tatra hetuh – na tad iti | mayā sarva-śaktimatām pareśena vinā yac caram acaram ca bhūtarām tattvam syāt tan nāsti mṛṣaivety arthaḥ ||39||

Verse 40

नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप ।
एष तृद्वेशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥४०॥

nānto'sti mama divyānām vibhūtīnām paramtapa |
eṣa tūddeśataḥ prokto vibhūter vistaro mayā ||40||

śrīdharaḥ : prakaraṇārtham upasamharati nānto'stīti | anantatvād vibhūtīnām tāḥ sākalyena vaktum na śakyate | eṣa tu vibhūti-vistara uddeśata saṅkṣepataḥ proktah ||40||

madhusūdanaḥ : prakaraṇārtham upasamharan vibhūtim samkṣipati nānto'stīti | he parantapa pareśānām śatrūṇām kāma-krodhya-lobhādīnām tāpa-janaka ! mama divyānām vibhūtīnām anta iyattā nāsti | atah sarvajñenāpi sā na śakyate jñātum vaktum vā san-mātra-viśayatvāt sarvajñatāyāḥ | eṣa tu tvām pratyuddeśata eka-deśena prokto vibhūter vistaro mayā ||40||

viśvanāthaḥ : prakaraṇam upasamharati nānto'stīti eṣa tu vistaro bāhulyam uddeśato nāma-mātrata eva kṛtaḥ ||40||

baladevah : prakaraṇam upasamharati nānto'stīti | vistaro vistāra uddeśata eka-deśata eka-deśena proktah ||40||

Verse 41

यद्यद्विभूतिमत्सन्चं श्रीमद्बूर्जितमेव वा ।
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽशसंभवम् ॥४१॥

yad yad vibhūtimat sattvam śrīmad ūrjitam eva vā |
tat tad evāvagaccha tvam mama tejo'mśasarinbhavam ||41||

śrīdharaḥ : punaś ca sākaṅkṣam prati kathañcit sākalyena kathayati yad iti | vibhūtimad aiśvarya-yuktam | śrīmat sampatti-yuktam | ūrjitam kenāpi prabhāva-

balādinā guṇenātiśayitam | yad yat sattvam vastu-mātram bhavet, tat tad eva mama
tejasah prabhāvasyāṁśena sambhūtam jānīhi ||41||

madhusūdanaḥ : anuktā api bhagavato vibhūtih saṅgrahītum upalakṣaṇam idam
ucyate yad yad iti | yad yat sattvam prāṇi-vibhūtimad aiśvarya-yuktam, tathā śrīmat
śrī lakṣmīḥ sampat, śobhā, kāntir vā tayā yuktam | taylorjitaṁ balādy-atiśayena
yuktam tat tad eva mama tejasah śakter amśena sambhūtam tvam avagaccha
jānīhi ||41||

viśvanāthaḥ : anuktā api traikālikir vibhūtih saṅgrahītum āha yad yad iti | vibhūtimad
aiśvarya-yuktam | śrīmat sampatti-yuktam ūrjitaṁ bala-prabhāvādy-adhikam sattvam
vastu-mātram ||41||

baladevah : anuktā vibhūtih saṅgrahītum āha yad yad iti | vibhūtimad aiśvarya-
yuktam | śrīmat saundaryeṇa sampattyā vā yuktam ūrjitaṁ balena yuktam vā yad yat
sattvam vastu bhavati, tat tad eva mama tejo'mśena śakti-leśena sambhavam siddham
avagaccha pratīhīti svāyattatva-svavyāpyatvābhyaṁ sarve'bhedā-nirdeśā nītā
vāmanādīnāṁ tan-nirdeśās tu saṅgamitāḥ santi ||41||

Verse 42

अथ वा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन ।
विष्ण्याहमिदं कृत्स्नेकांशेन स्थितो जगत् ॥४२॥

atha vā bahunaitena kim jñātena tavārjuna |
viṣṭabhyāham idam kṛtsnam ekāṁśena sthito jagat ||42||

śrīdharaḥ : athavā kim etena paricchinna-vibhūti-darśanena ? sarvatra mad-dṛṣṭim eva
kurv ity āha athaveti | bahunā pṛthak-jñātena kim tava kāryam ? yasmād idam sarvam
jagad ekāṁśenaika-deśa-mātreṇa viṣṭabhyā dhṛtvā vyāpyeti vā aham eva sthitāḥ | mad-
vyatiriktaṁ kiṁcid asti **pādo'sya viśvā bhūtāni tripādayāṁṛtaṁ divi** [Rv 8.4.17.3] iti
śruteḥ | tasmāt kim anena paricchinna-darśanena sarvatra mad-dṛṣṭim eva kurv ity
abhiprāyah ||42||

indriya-dvārataś citte bahir dhāvati saty api |
īśa-dṛṣti-vidhānāya vibhūtir daśame'bhravīt ||

iti śrī-śrīdhara-svāmi-kṛtāyāṁ bhagavad-gītā-śikāyāṁ subodhinyāṁ
vibhūti-yogo nāma daśamo'dhyāyah ||
||10||

madhusūdanaḥ : evam avayavaśo vibhūtim uktvā sākalyena tām āha athaveti | athaveti
pakṣāntare | bahunaitena sāvaśeṣeṇa jñātena kim tava syāt | he arjuna ! idam kṛtsnam
sarvam jagad ekāṁśenaikadeśa-mātreṇa viṣṭabhyā vidhṛtya vyāpya vāham eva sthito

na mad-vyatiriktaṁ kiṁcid asti pādo'sya viśvā bhūtāni tripādayāmṛtaṁ divi iti śruteḥ |
tasmāt kiṁ anena paricchinna-darśanena sarvatra mad-dṛṣṭim eva kurv ity
abhiprāyah ||42||

kurvantī ke'pi kṛtināḥ kvacīd apy anante
svāntāṁ vidhāya viṣyāntara-sāntim eva |
tvat-pāda-padma-vigalan-makaranda-bindum
āsvādyā mādyati muhur madhubhin mano me ||

iti śīmat-paramahāmsa-parivrājakācārya-śī-viśveśvara-sarasvatī-pāda-
śīṣya-śī-madhusūdana-sarasvatī-viracitāyāṁ śīmad-bhagavad-gītā-
gūḍhārtha-dīpikāyāṁ adhikāri-bhedena vibhūti-yogo nāma
daśamo'dhyāyah
||10||

viśvanāthaḥ : bahunā pṛthak-pṛthag-jñātena kiṁ phalaṁ samuditam eva jānīhity āha
viṣṭabhyeti | ekāṁśenaikaivāṁśena prakṛty-antaryāminā puruṣa-rūpeṇaivedam
srṣṭam jagad viṣṭabhyādhiṣṭhānatvād vidhṛtyādhiṣṭhātrtvād adhiṣṭhāya | niyantrtvān
niyamya vyāpakatvād vyāpya kāraṇatvāt srṣṭvā sthito'smi ||42||

viśvāṁ śī-kṛṣṇa evātah sevas tad-dattayā dhiyā |
sa evāsvādyā-mādhurya ity adhyāyārtha īritah ||
iti sārārtha-varṣīnyāṁ harṣīnyāṁ bhakta-cetasām |
gītāsu daśamo'dhyāyah saṅgataḥ saṅgataḥ satām ||10||

baladevaḥ : evam avayavaśo vibhūtīr apavarnya sāṁsatyena tāḥ pṝha athaveti |
bahunā pṛthak-pṛthag-upadiśyamānenā vibhūti-viṣayakeṇa jñānenā tava kiṁ
prayojanam | he arjuna ! cid-acid-ātmakāṁ hara-viriñci-pramukhaṁ kṛtsnam jagad
aham ekenaiva prakṛtyādy-antaryāmiṇā puruṣākhyenāṁśena viṣṭabhyā sraṣṭṛtvāt
sraṣṭā dhārakatvād dhṛtvā vyāpakatvād vyāpya pālakatvāt pālayitvā ca sthito'smīti
sarjanādīni mad-vibhūtayo mad-vyāpteṣu sarveṣv aiśvaryādi-sarvāṇi vastūni mad-
vibhūtitayā bodhyānīti ||42||

yac chakti-leśāt sūryādyā bhavanty atyugra-tejasah |
yad-amśena dhṛtam viśvāṁ sa kṛṣṇo daśame'rcayet ||

iti śīmad-bhagavad-gītopaniṣad-bhāṣye daśamo'dhyāyah
||10||